जेथ विभूति प्रतिविभूती । प्रस्तुत अर्जुना सांगिजेती ॥ ज्ञा. १०-४१

गीतेच्या उत्तर कांडावरील व्याख्यानास सुरुवात करण्यापूर्वी श्रीज्ञानदेव आपल्या गुरूंना संस्कृतप्रचुर शब्दांनी नमन करतात. प्रथमतः श्रीनिवृत्तिनाथांचे आध्यात्मिक स्वरूप (१-५); नंतर त्यांचे सामर्थ्य (६-९) व अवर्णनीय महिमान (१०-१५) सांगून गीतारूपी ठेवा आपणास प्राप्त झाला, हे श्रीगुरूंच्या कृपेचे फळ आहे असे सांगतात. (१६-२३). आतापर्यंतच्या नऊ अध्यायातील विषय सूत्ररूपाने सांगून नववा अध्याय तर अवर्णनीय व अनिर्वाच्य असा आहे; परंतु निवृत्तिनाथांच्या कृपेमुळे मी त्याचा अनुवाद करू शकलो. (२४-४०) व माझे मराठीतील प्रतिपादन मूळ संस्कृत गीतेच्या तोडीचे आहे, असे ज्ञानदेवांनी नम्रतेचे पण आत्मविश्वासाचे उद्‌गार काढले आहेत. (४१-४९). भगवंताच्या बोलण्याचा ज्ञानदेव खालीलप्रमाणे अनुवाद करतात.

श्रीकृष्ण अर्जुनाला म्हणाले, तुझी ऐकण्याची आस्था व प्रेम पाहून, तुझ्या हिताचे आणखी सांगावे असे मला वाटते. तुझ्यावरील माझे जे प्रेम आहे त्यामुळे तर मला त्यात विशेष आनंद होतो. तुझ्या लक्षात असू दे की, येथे जो मी तुझ्यापुढे उभा आहे, तेवढाच मी मर्यादित नसून सर्व विश्वाच्या आकाराने मीच आहे. (५०-६३). हे समजण्यास कठीण आहे. प्रत्यक्ष सर्वज्ञ वेद, मोठमोठे ऋषि, देव यांना माझ्या यथार्थ स्वरूपाचा (मी कोण, केवढा, केव्हां उत्पन्न झालो) निर्णय करता आला नाही; कारण तेच मुळात माझ्यापासून उत्पन्न झाले. पोटातल्या गर्भाला आईचे वय कसे कळेल ? (६४-७१). मात्र, इंद्रियांद्वारा बाहेर धावणारी वृत्ति अंतमुर्ख करून, तिन्ही देहांचा विचाराने निरास करून, जो पंचमहाभूतांच्या माथ्यावर चढतो, त्याला माझे अनादि व लोकमहेश्वर स्वरूप अनुभवाला येते व तो सर्व संकल्पांपासून मुक्त होतो. (७२-८०). भिन्न भिन्न प्राण्यांमध्ये प्रकृति अनुसार असणारे बुद्धि, ज्ञान वगैरे विकार, माझाच विस्तार आहे. एका लहान बीजापासून बुंधा, फांद्या, पाने, फुले असणारा वृक्ष विस्तार पावतो, तसा मी एकटाच असतो; पण माझ्यापासून व्यासादि सप्तऋषि, चार मनु, लोक, लोकपाळ उत्पन्न झाले. (८१-१०३). ब्रह्मदेवापासून मुंगीपर्यंत सर्व विश्वात मीच व्यापून राहिलो आहे. मी माझ्या विभूती व त्यांनी व्याप्त सर्व विश्व, हे सर्व एकच आहे, असा ऐक्याचा अनुभव येणे, हा अभेद भक्तियोग आहे. असे भक्त 'जे जे भेटे भूत, ते ते भगवंत' असे समजून त्रैलोक्यात भक्तिप्रेमाने संचार करीत असतात. (१०४-११८). अशा भक्तांची एकमेकांशी गाठ पडली तर त्यांच्या आनंदाला सीमा राहात नाही. ते देहभान विसरून जातात. रात्र अथवा दिवस यांचे भानहि त्यांच्या ठिकाणी राहात नाही. ते देहभानाला विसरून माझेच जगाला कथन करीत असतात. भक्तांच्या या कीर्तनात जगाचे मोठे कार्य होते. (११९-१२९).

स्वर्ग, मोक्ष इत्यादि सुखांकडे या भक्तांनी केव्हांच पाठ फिरवलेली असते व माझे प्रेमसुख प्राप्त करून घेतलेले असते; पण त्यांच्या मनाचा मोठेपणा असा की, हे आपण कमाविले असताहि भगवंतांनी ते आम्हाला दिले, असे जगतात प्रसिद्ध करतात. मी फक्त ते वाढीला लावून त्याचा क्षेम करतो; कारण माझ्या घरी अशा प्रेमळ भक्तांची कमतरता आहे. स्वर्ग व मोक्ष मिळावे म्हणून पुष्कळ माझ्याकडे येतात. त्यांना त्या त्या गोष्टी देऊन वाटेला लावतो, परंतु माझ्या जवळचे जे खरे सुख आहे, ते मी या प्रेमळांच्याकरिता राखून ठेवतो. अज्ञानरात्रीतून माझे भक्त चालत असतांना ज्ञानाची मशाल हातात घेऊन, त्यांच्यापुढे मशालजी होऊन मी चालतो व त्यांना ज्ञानप्रकाश देतो. (१३० - १४३).

श्रीकृष्णाच्या या उपदेशामुळे अर्जुनाला आत्मज्ञानरूपी नवा जन्मच प्राप्त झाला. आपल्या आयुष्याची आज सफलता झाली असे वाटू लागले. श्रीकृष्णाला तो सखा समजत होता; त्याच्या ऐवजी त्याला तो आता 'परब्रह्म, परंधाम,' भासू लागला; त्याच्या पायापाशी उभे राहण्याचीहि आपली योग्यता नाही, हे त्याला पटले. आपल्या भाग्याचे तो वर्णन करू लागला. आजपर्यंत मोठमोठ्या ऋषींच्या मुखातून तुझे हे वर्णन मी ऐकले होते, पण त्या वेळी त्या बोलण्याची माझ्याकडून उपेक्षा झाली. पण आज तुम्ही मजवर कृपा केली म्हणून त्याच बोलण्याचा खरेपणा पटला व अनुभवहि आला. (१४४ - १७५).

जीवाला बुद्धीच्या सामर्थ्यावर तुझे ज्ञान केव्हांच होणार नाही. जर तूच कृपाळूपणाने सांगितलेस, तर हे शक्य आहे. तुझ्या दिव्यशक्तीने प्राप्त असलेल्या मुख्य मुख्य नामांकित विभूति माझ्या लक्षात राहतील अशा सांग. सर्वच तू आहेस हे जरी खरे असले तरी, चिंतनाकरिता परिमित विभूतीच पाहिजे. (१७६-१८९). पूर्वी ७ व्या व ९ व्या अध्यायात विभूति जरी सांगितल्या आहेत, तरी त्या पुनः मला ऐकाव्याशा वाटतात; कारण त्यात माझी आवड आहे. आवडीचा यःकश्चित् विषय पुनः पुन्हा सेवन करावासा वाटतो; मग हे तर जन्ममरण घालविणारे गोड अमृत आहे; शिवाय तुझ्या मुखातून येत असल्यामुळे, ते मूर्तिमंत नादब्रह्मच आहे. (१९०-२०३).

अर्जुनाच्या बोलण्याने भगवानहि संतुष्ट होऊन म्हणाले, आपल्या अंगावर किती केस आहेत याची जशी गणना करता येत नाही, त्याचप्रमाणे माझ्या विभूतींना मोजदाद नाही. अनंत असणारे आकाश हे जेथे माझ्या पोटात सामावले, त्या माझी व्याप्ति केवढी असली पाहिजे ? (२०४ -२१४). असे म्हणून सर्वांच्या अंतर्यामी असणाऱ्या आत्म्यापासून सुरुवात करून भगवंतांनी अर्जुनाला मुख्य मुख्य अशा ७५ विभूति सांगितल्या. त्याचा अनुवाद करून स्पष्टीकरणार्थ ज्ञानदेव म्हणतात, झाडाच्या फांद्या, फुले, फळे ही सर्व एकाच वेळी हस्तगत व्हावी असे वाटत असेल, तर त्या झाडाचे एक मूळच उपटून हातात घेतले पाहिजे. तसे माझ्या वेगवेगळ्या विभूति सांगेन म्हटले, तर हजारो जन्म देखील अपुरे पडतील. आम्ही सांगणार किती व तू ऐकणार तरी किती ? वर्माची गोष्ट लक्षात ठेव की, सर्व प्राणिमात्रांचे बीज मी आहे व संपूर्ण विश्व त्याचाच विस्तार आहे; म्हणून लहानमोठा, सामान्यविशेष अशा आपल्या बुद्धीतील भेदांचा कलंक त्या शुद्ध स्वरूपाला लावू नको. (२१५ - ३२१). श्रीकृष्णांनी भेदाच्या द्वारा विभूति सांगून, हा अभेदभाव शेवटी सांगितला. तो अर्जुनाच्या मनाला पटून सर्व विश्व भगवंताच्या स्वरूपाने भरले आहे, असे त्याला वाटू लागले. हा अंतःकरणातील अनुभव, बाह्य चर्मचक्षूंना दिसावा, अशी अचाट इच्छा त्यास उत्पन्न झाली. त्याचे दैवच मोठे; संपूर्ण परब्रह्म हातावर उदक सोडून दान दिल्याप्रमाणे त्याला प्राप्त झाले होते, म्हणून त्याची इच्छा पूर्ण होण्यास काय अवकाश होता ?

बिचाऱ्या दुर्दैवी धृतराष्ट्रावर याचा यत्किंचितहि परिणाम झाला नाही. तो बाहेर जसा आंधळा तसा आतहि आंधळाच राहिला होता. संजयाला त्याची कीव येत होती; अशा दोन प्रसंगाचे सुंदर चित्रण करून ज्ञानदेवांनी हा अध्याय संपविला आहे. (३२२ - ३३५).



 अध्याय दहावा : विभूतियोग 

नमो विशदबोधविदग्धा । विद्यारविंदप्रबोधा । पराप्रमेयप्रमदा- । विलासिया ।। १ ।। नमो संसारतमसूर्या । अप्रतिमपरमवीर्या । तरुणतरतूर्या- । लालनलीला ।। २ ।। नमो जगदखिलपालना । मंगळमणिनिधाना । स्वजन- वनचंदना । आराध्यलिंगा ।। ३ ।। नमो चतुरचित्तचकोरचंद्रा । आत्मानुभव- नरेंद्रा । श्रुतिगुणसमुद्रा । मन्मथमन्मथा ।। ४ ।। नमो सुभावभजनभाजना । भवेभकुंभभंजना । विश्वोद्भवभुवना । श्रीगुरुराया ।। ५ ।। तुमचा अनुग्रहोगणेशु । जैं दे आपुला सौरसु । तैं सारस्वतीं प्रवेशु । बाळकाही आथी ।। ६ ।। दैविकी उदार वाचा । जैं उद्देशु दे नाभिकाराचा । तैं नवरसदीपांचा । थावो लाभे ।। ७ ।। जी आपुलिया स्नेहाची वागेश्वरी । जरी मुकेयातें अंगीकारी । ना वाचस्पतीशीं करी । प्रबंधुहोडा ।। ८ ।। हें असो दिठी जयावरी झळके । कीं हा पद्मकरु माथां पारुखे । तो जीवचि परि तुके । महेशेंशीं ।। ९ ।। एवढें जिये महिमेचें करणें । तें वाचाळपणें वानूं मी कवणें । का सूर्याचिया आंगा उटणें । लागत असे ।। १० ।। केउता कल्पतरूवरी फुलौरा । कायसेनि पाहुणेरु क्षीरसागरा । ऐसा कवणें वासीं कापुरा । सुवासु देवों ।। ११ ।। चंदनातें कवणेंनि चर्चावें । अमृतातें केउतें रांधावें । गगनावरी उभवावें । घडे केवीं ।। १२ ।। तैसें श्रीगुरूचें महिमान । आकळितें कें असे साधन । हें जाणोनि मियां नमन । निवांत केलें ।। १३ ।। तरी प्रज्ञेचेनि आथिलेपणें । श्रीगुरुसामर्थ्या रूप म्हणे । तरि मोतियांसी भिंग देणें । तैसें होईल ।। १४ ।। का साडपधरया रजतवणी । तैशीं स्तुतीचीं बोलणीं । उगियाचि माथा ठेविजे चरणीं । हेंचि भलें ।। १५ ।। मग म्हणितलें जी स्वामी । भलेनि ममत्वें राखिलें तुम्हीं । म्हणोनि कृष्णार्जुनसंगमीं । प्रयागवटु जाहलों ।। १६ ।। मागां दूध दे म्हणतलियासाठीं । आघवियाचि क्षीराब्धीची करूनि वाटी । उपमन्यूपुढें धूर्जटी । ठेविली जैसी ।। १७ ।। ना तरी वैकुंठपीठनायकें । रुसला ध्रुव कवतिकें । बुझाविला देऊनि भातुकें । ध्रुवपदाचें ।। १८ ।। तैसी ब्रह्मविद्यारावो । सकळ शास्त्रांचा विसंवता ठावो । ते भगवद्गीता वोविया गावों । ऐसें केलें ।। १९ ।। जे बोलणियाचां रानीं हिंडतां । नायंकिजे फळलिया अक्षरांची वार्ता । परि ते वाचाचि केली कल्पलता । विवेकाची ।। २० ।। होती देहबुद्धि एकसरी । ते आनंदभांडारा केलीं वोवरी । मन गीतार्थसागरीं ।

 अध्याय दहावा : विभूतियोग 

स्पष्ट बोध करण्यात चतुर असलेल्या व विद्यारूपी कमलाचा विकास करणाऱ्या आणि परा वाणीचा विषय (स्वरूपस्थिति) हीच कोणी तरुण स्त्री, त्या स्त्रीशी विलास करणाऱ्या (श्रीगुरु), तुम्हास माझा नमस्कार असो. १. अहो, संसाररूपी अंधाराचा नाश करणाऱ्या सूर्या, निरुपम अशा श्रेष्ठ सामर्थ्याने युक्त, ज्वानीच्या भरात असलेल्या ज्ञानरूप चौथ्या अवस्थेचे स्नेहाने पालन करणे, ही ज्यांची क्रीडा आहे, अशा श्रीगुरो, तुम्हास माझा नमस्कार असो. २. अहो, सर्व जगाचे पालन करणारे, कल्याणरूपी रत्नांची खाण असलेले, भक्तरूपी वनातील चंदन असलेले आणि पूजा करण्यास योग्य असलेले देव, तुम्हास माझा नमस्कार असो. ३. शहाण्या चित्तरूपी चकोरास आनंद देणाऱ्या चंद्रा, ब्रह्मानुभवाच्या राजा, वेदगुणांच्या समुद्रा व कामाला मोहित करणाऱ्या तुम्हाला माझा नमस्कार असो. ४. शुद्ध भावाने भजन करण्यास योग्य असणारे, संसाररूपी हत्तीच्या गंडस्थळाचा नाश करणारे व विश्वाच्या उत्पत्तीचे स्थान असणारे, अहो, श्रीगुरुराया, तुम्हाला माझा नमस्कार असो. ५. तुमची कृपा हाच कोणी गणेश, तो जेव्हां आपले सामर्थ्य देतो, तेव्हां सर्व विद्यांमध्ये बालकाचा देखील प्रवेश होतो. ६. आपण जे श्रीगुरुदेव, त्या आपली उदार वाणी जेव्हां ' भिऊ नकोस ' असे आश्वासन देते, तेव्हां शांतादि नवरसरूपी दिव्यांचा ठाव लागतो. (म्हणजे दिवे नवरसरूपी प्रज्वलित केले जातात.) ७. महाराज, आपले प्रेम हीच कोणी सरस्वती, तिने जर मुक्याचा अंगीकार केला, तर तो पैजेने बृहस्पतीबरोबर वादविवाद करतो. ८. हे राहू द्या; ज्याच्यावर आपली कृपादृष्टि पडते अथवा आपला वरदहस्त ज्याच्या मस्तकावर ठेवला जातो, तो जीवच खरा, परंतु तो शिवाच्या बरोबरीला येतो. ९. एवढ्या सर्व गोष्टी ज्या सामर्थ्याने होतात, त्याचे मी कोणत्या विशेष बोलण्याने वर्णन करू ? सूर्याचे शरीर चकाकित दिसावे म्हणून त्यास (लोखंडाच्या आरशाप्रमाणे) घासण्याची जरूर आहे काय ? १०. कल्पतरूला फलद्रूप होण्यास मोहोर कशाला फुटावयास पाहिजे ? क्षीरसमुद्राला कशाने पाहुणचार करावा? त्याचप्रमाणे कोणत्या वासाच्या योगाने कापराला सुगंधित करावे ? ११. चंदनाला कशाची उटी लावावी ? अमृताचे पक्वान्न कसे तयार करावे ? आकाशावर मांडव घालणे शक्य आहे काय? १२. त्याप्रमाणे श्रीगुरूंच्या मोठेपणाचे आकलन करणारे साधन कोठे आहे ? (कोठेहि नाही.) हे लक्षात घेऊन मी निमूटपणाने त्यांना नमस्कार केला. १३. जर बुद्धीच्या संपन्नतेवर समर्थ श्रीगुरूचे यथार्थ वर्णन करू म्हणेन, तर ते माझे करणे मोत्यांना (चकाकी येण्याकरिता) अभ्रकाचे पूट देण्यासारखे होईल. १४. साडेपंधरा दराच्या बावन्नकशी सोन्याला ज्याप्रमाणे चांदीचा मुलामा द्यावा, त्याप्रमाणे मी केलेल्या स्तुतीच्या भाषणाचा प्रकार होणार आहे. म्हणून यापुढे कांही न बोलता आपल्या पायावर मस्तक ठेवावे हेच बरे. १५. नंतर, ज्ञानेश्वर महाराज म्हणाले, अहो स्वामी, चांगल्या प्रेमाने, 'ज्ञानेश्वर आमचा आहे,' या भावनेने तुम्ही माझ्याकडे पाहिले. त्यामुळे कृष्णार्जुनसंवादरूपी गंगायमुनांच्या संगमाच्या प्रयागावर मी वड झालो. १६. मागे 'दूध दे' अशी विनंति केल्यावरून सर्वच क्षीरसमुद्राची वाटी करून शंकराने उपमन्यूच्या पुढे जशी ठेवली, १७. किंवा, वैकुंठाधीश प्रभूने रुसलेला जो ध्रुव, त्याची अढळपदाचा खाऊ देऊन कौतुकाने समजूत घातली, १८. त्याप्रमाणे गीता, जी ब्रह्मविद्येचा राजा आहे व सर्व शास्त्रांचे विश्रांतिस्थान आहे, ती भगवद्गीता मी प्राकृत ओवीछंदात गावी, असे श्रीगुरूने केले. १९. (हे पहा) शब्दरूपी अरण्यामध्ये वाटेल तितके भटकले असता, त्या वाचारूप वृक्षास विचाररूप फळे आल्याची गोष्ट कानांवर येत नाही; परंतु ती वाचाच विचारांचा कल्पवृक्ष केली. २०. माझ्या बुद्धीने जे देहाशी एकसारखे तादात्म्य केले होते, त्या माझ्या बुद्धीला (देहतादात्म्यापासून सोडवून) आनंदरूपी

जळशयन जालें ।। २१ ।। तैसें एकैक देवांचें करणें । ते अपार बोलों केवीं मी जाणें । तऱ्ही अनुवादलों धीटपणें । तें उपसाहिजो जी ।। २२ ।। आतां आपुलेनि कृपाप्रसादें । मियां भगवद्गीता वोवीप्रबंधें । पूर्वखंड विनोदें । वाखाणिलें ।। २३ ।। प्रथमीं अर्जुनाचा विषादु । दुजीं बोलिला योगु विशदु । परि सांख्यबुद्धीसि भेदु । दाऊनियां ।। २४ ।। तिजीं केवळ कर्म प्रतिष्ठिलें । तेंचि चतुर्थीं ज्ञानेंशी प्रगटिलें । पंचमीं गव्हरिलें । योगतत्त्व ।। २५ ।। तेंचि षष्ठामाजीं प्रगट । आसनालागोनि स्पष्ट । जीवात्मभाव एकवाट । होती जेणें ।। २६ ।। तैसीचि जे योगस्थिति । आणि योगभ्रष्टां जे गति । ते आघवीचि उपपत्ती । सांगितली षष्ठी ।। २७ ।। तयावरी सप्तमीं । प्रकृतिपरिहार उपक्रमीं । भजति जे पुरुषोत्तमीं । ते बोलिले चाऱ्ही ।। २८ ।। पाठीं सप्तमीची प्रश्नसिद्धी । बोलोनि प्रयाणसिद्धी । एवं ते सकलवाक्यअवधि । अष्टमाध्यायीं ।। २९ ।। आतां शब्दब्रह्मीं असंख्याके । जेतुला कांहीं अभिप्राय पिके । तेतुला महाभारतें एकें । लक्षें जोडे ।। ३० ।। आतां आठरां पर्वीं भारतीं । तें लाभे कृष्णार्जुनवाचोक्तीं । आणि जो अभिप्रावो सातेंशतीं । तो एकलाचि नवमीं ।। ३१ ।। म्हणोनि नवमींचिया अभिप्राया । सहसा मुद्रा लावावया । बिहाला मी वायां । गर्व कां करूं ।। ३२ ।। अहो गुळा साखरे मालेयाचे । हे बांधे तरी एकाचि रसाचे । परि स्वाद गोडियेचे । आनआन जैसे ।। ३३ ।। एक जाणोनियां बोलती । एक ठायें ठावो जाणविती । एक जाणों जातां हारपती । जाणते गुणेंशीं ।। ३४ ।। हे ऐसे अध्याय गीतेचे । परि अनिर्वाच्य नवमाचें । तो अनुवादलों हें तुमचें । सामर्थ्य प्रभू ।। ३५ ।। कां एकाचि काठि तपिन्नली । एकीं सृष्टीवरी सृष्टी केली । एकीं पाषाण वाऊनि उतरलीं । समुद्रीं कटकें ।। ३६ ।। एकीं आकाशीं सूर्यातें धरिलें । एकीं समुद्र चुळीं भरिलें । तैसें मज नेणतयाकरवीं बोलविलें । अनिर्वाच्य तुम्हीं ।। ३७ ।। परि हें असो एथ ऐसें । राम रावण झुंजिन्नले कैसे । राम रावण जैसे । मीनले समरीं ।। ३८ ।। तैसें नवमीं कृष्णाचें बोलणें । तें नवमीचियाचि ऐसें मी म्हणें । या निवाडा

खजिन्याची खोली केली आणि माझे मन गीतेच्या अर्थरूपी क्षीरसमुद्रात महाविष्णु झाले. २१. त्याप्रमाणे श्रीगुरूंच्या एक एक लीला आहेत. त्या अनंत असल्यामुळे त्यांचे वर्णन करण्याचे मला कसे कळेल ? असे असूनहि बेडरपणाने जो कांही मी अनुवाद केला, तो महाराज, सहन करा. २२. एवढा वेळ आपल्या कृपेच्या प्रसादाने मी भगवद्-गीतेचा पहिला भाग विनोदाने ओवीच्या छंदात वर्णन केला. २३. पहिल्या अध्यायामध्ये अर्जुनाचा खेद सांगितला, दुसऱ्यामध्ये स्पष्ट निष्काम कर्मयोग सांगितला. परंतु ज्ञानयोग आणि बुद्धियोग यांच्यात काय फरक आहे, तो दाखवून सांगितला. २४. तिसऱ्यात केवळ कर्मयोग सांगितला, तोच कर्मयोग चौथ्यात ज्ञानासह सांगितला आणि पांचव्यात गूढरीतीने अष्टांगयोग सांगितला. २५. ज्याच्या योगाने जीवात्म्याचे ऐक्य होते, तेच योगाचे तत्त्व आसनापासून प्रारंभ करून (तो समाधीपर्यंत) स्पष्ट तऱ्हेने (सहाव्यात) उघड केले. २६. त्याचप्रमाणे योग सिद्ध झालेल्याची स्थिति आणि योगाचे आचरण करीत असता मध्येच मरण आलेल्यास जी गति प्राप्त होते, तो सर्व विचार (सहाव्या) अध्यायात सांगितला. २७. त्या नंतर सातव्यात आरंभी (कार्य कारण अशा दोन प्रकारांनी) प्रकृतीचे रूप सांगून भगवंताला भजणारे जे चार प्रकारचे भक्त, त्यांचे वर्णन केले. २८. नंतर सातव्या अध्यायात शेवटी सांगितलेल्या सात वाक्यासंबंधी (आठव्याच्या आरंभी) अर्जुनाने विचारलेल्या सात प्रश्नांची उत्तरे देऊन, प्रयाणसिद्धीचा प्रकार सांगितला; अशा रीतीने सर्व सात प्रश्नांची उत्तरे देऊन आठव्या अध्यायात ते प्रश्न संपविले. २९. आता असंख्यात असलेल्या वेदांमध्ये जेवढा म्हणून मतलब प्राप्त होतो, तेवढा सर्व एक लक्ष ग्रंथ असलेल्या महाभारतामध्ये सांपडतो. ३०. आता भारताच्या अठरा पर्वांमध्ये जो काही अभिप्राय आहे, तो कृष्णार्जुनांच्या संवादामध्ये (गीतेत) प्राप्त होतो आणि गीतेच्या सातशे श्लोकांमध्ये जो अभिप्राय आहे, तो एकट्या नवव्या अध्यायात आहे. ३१. म्हणून नवव्या अध्यायातील मतलब पूर्ण झाला, असे दाखविणारा लेखनसीमेचा शिक्का, त्यावर एकदम द्यावयास भ्यालेला जो मी, तो नवव्या अध्यायातील अभिप्राय पूर्णपणे सांगितला, असा व्यर्थ अभिमान कशाकरिता धरू ? ३२. अहो, गूळ, साखर व राब यांचे आकार जरी एकाच रसाचे झाले आहेत, परंतु त्यामध्ये गोडीचे स्वाद जसे निरनिराळे आहेत, ३३. (त्याप्रमाणे अठरा अध्याय हे एकाच गीतेचे आहेत व त्यामध्ये एकाच ब्रह्मरसाचे वर्णन आहे, पण त्यांच्या परिणामाकडे पाहिले तर ते निरनिराळे आहेत. ते असे की), कांही अध्याय अधिष्ठानब्रह्मस्वरूपाला जाणून त्याचे वर्णन करतात; कांही अध्याय त्या त्या ठिकाणीच 'तू ब्रह्म आहेस' अशी जाणीव करून देतात व काही अध्याय जाणावयास गेले असता, जाणण्याच्या धर्मासह जाणणारा हरपून जातो. (ब्रह्मरूप होतो.) ३४. असे हे गीतेचे अध्याय आहेत. परंतु नववा अध्याय शब्दाने सांगण्याच्या पलीकडचा आहे. तो देखील मी स्पष्ट करून सांगितला. महाराज, ही सर्व शक्ति आपली आहे. ३५. एकाच्या (वशिष्ठ ऋषीच्या) काठीने सूर्याप्रमाणे प्रकाश केला, एकाने (विश्वामित्राने) या जगाहून वेगळे जगच निर्माण केले. एकाने (नल वानराने) दगड पाण्यावर टाकून समुद्रावरून सैन्य पार उतरवून नेले. ३६. एकाने (मारूतीने) आकाशात असलेल्या सूर्यास पकडले; एकाने (अगस्तीने) एका घोटातच समुद्र प्राशन केला. त्याप्रमाणे मी जो अजाण, त्या माझ्याकडून बोलण्याच्या पलीकडे असलेला नवव्या अध्यायाचा अभिप्राय तुम्ही बोलविला. ३७. परंतु हे असो, येथे असे आहे की, राम व रावण हे एकमेकांशी कसे लढले हे सांगावयाचे असेल, तर जसे रामरावण हे एकमेकास युद्धात भिडले तसे, (असे सांगावे लागेल.) ३८. त्याप्रमाणे नवव्या अध्यायातील श्रीकृष्णाने केलेला जो उपदेश तो नवव्या अध्यायासारखाच आहे, असे माझे म्हणणे

तत्त्वज्ञु जाणे । जया गीतार्थु हातीं ।। ३९ ।। एवं नवही अध्याय पहिले । मियां मतीसारिखे वाखाणिले । आतां उत्तरखंड उपाइलें । ग्रंथाचें ऐका ।। ४० ।। येथ विभूती प्रतिविभूती । प्रस्तुत अर्जुना सांगिजेती । ते विदग्धा रसवृत्ती । म्हणिपैल कथा ।। ४१ ।। देशियेचेनि नागरपणें । शांतु शृंगारातें जिणे । तरि ओंविया होती लेणें । साहित्यासी ।। ४२ ।। मूळग्रंथींचिया संस्कृता । वरि मऱ्हाटी नीट पढतां । अभिप्राय मानलिया उचिता । कवण भूमी हें न चोजवे ।। ४३ ।। जैसें अंगाचेनि सुंदरपणें । लेणियासी आंगचि होय लेणें । अळंकारिलें कवण कवणें । हें निर्वचेना ।। ४४ ।। तैसी देशी आणि संस्कृत वाणी । एका भावार्थाचां सोकासनीं । शोभती आयणी । चोखट आइका ।। ४५ ।। उठावलिया भावा रूप । करितां रसवृत्तीचें लागे वडप । चातुर्य म्हणे पडप । जोडलें आम्हां ।। ४६ ।। तैसें देशियेचें लावण्य । हिरोनि आणिलें तारुण्य । मग रचिलें अगण्य । गीतातत्त्व ।। ४७ ।। तैसा चराचरपरमगुरु । चतुरचित्तचमत्कारु । तो ऐका यादवेश्वरु । बोलता जाहला ।। ४८ ।। ज्ञानदेव निवृत्तीचा म्हणे । काईं बोलिलें श्रीहरी तेणें । अर्जुना आघवियाचि मातू अंतःकरणें । धडौता आहासि ।। ४९ ।।

श्रीभगवानुवाच :

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः । यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ।। १ ।।

आम्हीं मागील जें निरूपण केलें । तें तुझें अवधानचि पाहिलें । तंव टांचें नव्हे भलें । पुरतें आहे ।। ५० ।। घटीं थोडेसें उदक घालिजे । तेणें न गळे तरी वरिता भरिजे । तैसा परिसौनि पाहिलासि तंव परिसविजे । ऐसेंचि होतसे ।। ५१ ।। अवचितयावरी सर्वस्व सांडिजे । चोख तरी तोचि भांडारी कीजे । तैसा तूं आतां माझें । निजधाम कीं ।। ५२ ।। तैसें अर्जुना येउतें सर्वेश्वरें । पाहोनि बोलिलें आदरें । गिरी देखोनि सुभरे । मेघु जैसा ।। ५३ ।। तैसा कृपाळुवांचा रावो । म्हणे आइकें गा महाबाहो । सांगितलाचि अभिप्रावो । सांगेन पुढती ।। ५४ ।। प्रतिवर्षी क्षेत्र पेरिजे । पिके तरी वाहो नुबगिजे । पिकासी निवाडु देखिजे । अधिकाधिक ।। ५५ ।। पुढतपुढती पुटें देतां । जोडे वानियेची अधिकता । तें सोनें पांडुसुता । शोधूंचि आवडे ।। ५६ ।। तैसें एथ पार्था । तुज आभार नाहीं सर्वथा । आम्ही आपुलियाचि स्वार्था । बोलौनि आम्ही ।। ५७ ।। अगा बाळका लेवविजे

आहे. हा मी केलेला निर्णय ज्याला गीतेच्या अर्थाचे आकलन झाले आहे, त्या तत्त्ववेत्त्याला पटेल. ३९. त्याप्रमाणे पहिल्या नऊहि अध्यायांचे मी आपल्या बुद्धिप्रमाणे व्याख्यान केले. आता गीताग्रंथाचा राहिलेला दुसरा भाग प्राप्त झालेला आहे, तो ऐका. ४०. या अध्यायात आता अर्जुनाला विशेष व सामान्य विभूति सांगितल्या जातील. ती कथा चातुर्याने व रसयुक्त वर्णनाने सांगितली जाईल. ४१. मराठी भाषेतील सौंदर्याने शांतरस शृंगाररसाला जिंकील व ओव्या तर अलंकारशास्त्राला भूषण होतील. ४२. मूळ संस्कृत गीताग्रंथावर माझी असणारी मराठी टीका जर चांगली वाचली आणि योग्यरीतीने दोन्हींचा अभिप्राय जर चांगला पटला, तर कोणता ग्रंथ मूळ आहे हे कळणार नाही. ४३. ज्याप्रमाणे शरीराच्या सौंदर्याने शरीर हेच अलंकारास भूषण होते; अशा स्थितीत कोणी कोणाला शोभा आणली, याची निवड होत नाही. ४४. त्याचप्रमाणे माझी मराठी भाषा व संस्कृत भाषा या दोन्हीहि एकाच अभिप्रायाच्या पालखीत शोभतात; त्या तुम्ही चांगल्या बुद्धीने ऐका. ४५. गीतेचा पुढे आलेला अभिप्राय सांगत असता शृंगारादि नवरसांचा वर्षाव होतो व चातुर्य म्हणते, आम्हाला प्रतिष्ठा प्राप्त झाली. ४६. (वरच्या ओवीत सांगितलेला परिणाम ज्याच्या योगाने होईल) तसे मराठी भोषेचे सौंदर्य घेऊन, (नवरसांना) तारुण्य आणले व मग अमर्याद गीतातत्त्व रचले. (म्हणजे गीतेवर टीका केली). ४७. याप्रमाणे संपूर्ण जगाचे श्रेष्ठ गुरु असलेले व शहाण्यांच्या चित्ताला आश्चर्यभूत असणारे, असे जे यादवांतील श्रेष्ठ श्रीकृष्ण, ते बोलले, ते ऐका. ४८. निवृत्तिनाथांचे शिष्य ज्ञानदेव म्हणतात, त्या श्रीकृष्णांनी काय भाषण केले (ते ऐका). श्रीकृष्ण म्हणाले, अर्जुना, तू सर्व गोष्टींनी अंतःकरणाचा धड आहेस. ४९.

श्रीकृष्ण म्हणाले, हे महाबाहो, (माझ्या भाषणाने) संतोष पावणाऱ्या तुला, तुझ्या हिताच्या इच्छेने जे मी आणखी देखील सांगत आहे, ते माझे श्रेष्ठ भाषण ऐक. १.

आम्ही पूर्वी जे व्याख्यान केले त्यामुळे तुझे लक्ष किती आहे, हेच अजमावून पाहिले; त्यात ते अपुरे नाही तर चांगले पूर्ण आहे (असे आढळून आले.) ५०. ज्याप्रमाणे घागरीत थोडेसे पाणी घालावे व ते गळाले नाही तर आणखी जास्त भरावे; त्याप्रमाणे तू ऐकावे म्हणून सांगितले, तेव्हा तुला आणखी ऐकवावे असेच वाटू लागले. ५१. एखाद्या अकस्मात् आलेल्या मनुष्यावर आपले सर्वस्व सोपवावे व तो प्रामाणिक आहे असे आढळून आले, तर त्यालाच खजिनदार करावा, त्याप्रमाणे (आम्ही तुला सांगितलेले तू लक्षपूर्वक ऐकतोस, अशी आमची खात्री झाल्यामुळे) तू आता आमचे राहण्याचे ठिकाण झाला आहेस. ५२. याप्रमाणे सर्वांचे प्रभु जे श्रीकृष्ण, ते अर्जुनाला एवढ्या योग्यतेचा पाहून (त्याच्या-बरोबर) प्रेमाने बोलावयास लागले. ज्याप्रमाणे डोंगर पाहून मेघांची दाट फळी येते, ५३. त्याप्रमाणे (मोठ्या प्रेमभराने) कृपाळूंचे राजे श्रीकृष्ण म्हणाले, अरे, आजानुबाहू अर्जुना, ऐक. सांगितलेलाच मतलब आम्ही पुन्हा सांगतो. ५४. प्रत्येक वर्षाला शेताची पेरणी करावी आणि जर ते पिकेल तर त्याची मशागत करण्याचा कंटाळा करू नये; कारण त्यामुळे पिकाची निष्पत्ति अधिकाधिक झालेली दिसते. ५५. ज्या सोन्याला वारंवार क्षाराची पुटे दिली असता, त्याचा कस अधि-काधिक वाढत जातो, अर्जुना, ते सोने शुद्ध करावेसेच वाटते. ५६. अर्जुना, त्याप्रमाणे येथेहि आहे. या सांगण्यात तुझ्यावर मुळीच उपकाराचे ओझे नाही. कारण आम्ही आपल्या स्वार्थासाठी बोलत आहोत. ५७. अरे, मुलाला दागिने घालतात, पण ते मूल त्याप्रमाणे (दागिन्यांना) जाणते काय ? दागिन्यांनी मुलाला आलेल्या शोभेचा आनंद आईने आपल्या दृष्टीने भोगावयाचा

लेणें । त्याप्रमाणें तें काय जाणें । तो सोहळा भोगणें । जननीयेसी दृष्टी ।। ५८ ।। तैसें तुझें हित आघवें । जंव जंव कां तुज फावे । तंव तंव आमुचें सुख दुणावे । ऐसें असे ।। ५९ ।। आतां असो हे विकडी । मज उघड तुझी आवडी । म्हणोनि तृप्तीची सवडी । बोलतां न पडे ।। ६० ।। आम्हां येतुलियाचि कारणें । तेंचि तें तुजशीं बोलणें । परि असो हें अंतःकरणें । अवधान दे ।। ६१ ।। ऐकें ऐकें सुवर्म । वाक्य माझें परम । जें अक्षरें लेऊनि परब्रह्म । तुज खेंवासि आलें ।। ६२ ।। तरी किरीटी तूं मातें । नेणसी ना निरुतें । तरि गा जो मी येथें । तें विश्वचि हें ।। ६३ ।।

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः । अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ।। २ ।।

एथ वेद मुके जाहाले । मन पवन पांगुळले । रातीविण मावळले । रविशशी ।। ६४ ।। उदरींचा गर्भु जैसा । नेणे मायेची वयसा । देवांसि मी तैसा । चोजवेना ।। ६५ ।। आणि जळचरां उदधीचें मान । मशकां नोलांडवे गगन । तैसें महर्षींचें ज्ञान । नेणे मातें ।। ६६ ।। मी कवण केतुला । कवणाचा कैं जाहला । निरुती या करितां बोला । युगें गेलीं ।। ६७ ।। महर्षी आणि या देवां । येरां भूतजातां सर्वां । मी आदि म्हणोनि पांडवा । जाणतां अवघड ।। ६८ ।। उतरलें उदक पर्वत वळघे । कां वाढतें झाड मुळीं लागे । तरी मियां जालेनि जगें । जाणिजे मी ।। ६९ ।। कां गाभेवनें वटु गिंवसवे । तरंगीं सागरु सांठवे । कां परमाणूमाजीं सामावे । भूगोलु हा ।। ७० ।। तरी मियां जालियां जीवां । महर्षी अथवा देवां । मातें जाणावया होआवा । अवकाशु गा ।। ७१ ।। ऐसाही जरी विपायें । सांडुनि पुढील पाये । सर्वेंद्रियांसि होये । पाठिमोरा जो ।। ७२ ।। प्रवर्तलाही वेगीं बहुडे । देह सांडुनि मागलीकडे । महाभूतांचिया चढे । माथयावरी ।। ७३ ।।

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् । असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ।। ३ ।।

तैसा राहोनि ठायठिके । स्वप्रकाशें चोखें । अजत्व माझें देखें । आपुलिये डोळां ।। ७४ ।। मी आदीसि परु । सकळलोकमहेश्वरु । ऐसिया मातें जो नरु । यापरी जाणे ।। ७५ ।। तो पाषाणांमाजि परिसु । रसांमाजी सिद्धरसु । तैसा मनुष्याकृति अंशु । तो माझाचि जाण ।। ७६ ।। तो चालतें ज्ञानाचें बिंब । तयाचे अवयव ते सुखाचे कोंभ । परी माणुसपणाची भांब । लोकाचि भागु ।। ७७ ।। अगा अवचिता कापुरा- । माजीं सांपडला हिरा ।

असतो. ५८. त्याप्रमाणे तुझे सर्व हित जसजसे तुला समजेल तसतसा आमचा आनंद दुप्पट होतो, अशी वस्तुस्थिति आहे. ५९. आता हे अलंकारिक बोलणे राहू दे, तुझ्यावर माझे उघड प्रेम आहे म्हणून तुझ्याशी बोलतांना तृप्तीचा शेवट होत नाही. (म्हणजे तुझ्याशी बोलणे पुरेसे वाटत नाही.) ६०. आम्हाला एवढ्याकरिता तेच ते फिरून तुझ्याशी बोलावे लागते, परंतु हे असू दे, तू मनापासून लक्ष दे. ६१. तर ऐक, ऐक मर्मज्ञ अर्जुना, माझे श्रेष्ठ बोलणे ऐक. हे आमचे बोलणे म्हणजे ब्रह्मच अक्षरांचा अंगरखा घालून तुला आलिंगन देण्यास आले आहे. ६२. तरी अर्जुना, तू मला खरोखर जाणत नाहीस ना ? (जर जाणत नसलास तर सांगतो), येथे जो मी तुझ्यापुढे उभा आहे, तो दिसतो एवढा मर्यादित नसून मी म्हणजे हे विश्वच आहे. ६३.

देवांना किंवा महर्षींना माझी उत्पत्ति माहीत नाही. कारण देव आणि महर्षि या सर्वांचे आदिकारण मी आहे. २.

या माझ्या स्वरूपी वेदांना बोलता येईना; मन आणि प्राण यांची गति माझ्या स्वरूपी चालेना, सूर्य व चंद्र हे माझ्या स्वरूपी रात्रीशिवाय मावळले. (ते माझ्या स्वरूपाचे प्रकाशन करू शकत नाहीत). ६४. पोटात असलेला गर्भ ज्याप्रमाणे (आपल्या) आईचे वय जाणत नाही, त्याप्रमाणे देवांना माझे ज्ञान होत नाही. ६५. आणि ज्याप्रमाणे पाण्यात राहणाऱ्या प्राण्यांना समुद्राचे माप कळत नाही, (किंवा) चिलटास आकाश ओलांडता येत नाही, त्याप्रमाणे मोठाल्या ऋषींचे ज्ञान माझी ओळख करू शकत नाही. ६६. मी कोण आहे, केवढा आहे, कोणापासून व केव्हां उत्पन्न झालो, या गोष्टींचा निर्णय करण्यात किती एक युगे निघून गेली. ६७. मोठाले ऋषि आणि हे देव यांना आणि दुसरे जेवढे म्हणून प्राणी आहेत, त्या सर्वांना मीच कारण आहे. म्हणून अर्जुना मला जाणणे, त्यांना कठीण आहे. ६८. पर्वतावरून खाली आलेले पाणी जर पुन्हा पर्वतावर चढेल अथवा वाढणारे झाड शेंड्याकडून मुळाकडे येईल, तर माझ्यापासून झालेल्या जगाकडून मी जाणला जाईन. ६९. अथवा वडाच्या सूक्ष्म अंकुरात जर वडाचे विस्तीर्ण झाड सांपडले जाईल अथवा लाटांमध्ये जर समुद्र साठवला जाईल अथवा ही पृथ्वी जर परमाणूत सांपडली जाईल, ७०. असे होईल तर अर्जुना, माझ्यापासून उत्पन्न झालेल्या प्राण्यांना, मोठाल्या ऋषींना अथवा देवांना माझी ओळख होण्याचा लाग आहे. ७१. असा जरी मी जाणण्याला कठीण आहे, तरी कदाचित् जो कोणी बाह्यवृत्ति टाकून (देहादि अनात्मतत्त्वांकडे जाणारी वृत्ति काढून) सर्व इंद्रियांकडे पाठमोरा होतो, (वृत्ति अंतर्मुख करतो,) ७२. देहादि अनात्मतत्त्वांकडे जरी त्याची प्रवृत्ति झाली तरी तेथून वेगाने माघारी फिरतो; स्थूल, सूक्ष्म व कारण हे देह मागे टाकून (विचाराने यांचा निरास करून) पंचमहाभूतांच्याहि माथ्यावर (जो) चढतो, (पंचमहाभूतांचा निरास करतो), ७३.

जो मला जन्मरहित, अनादि आणि लोकमहेश्वर असे जाणतो तो मानवांमध्ये ज्ञानी आहे व तो सर्व पापांपासून मुक्त होतो. ३.

याप्रमाणे चांगल्यारीतीने त्या ठिकाणी स्थिर राहून शुद्ध आत्मप्रकाशाच्या योगाने, आपल्या डोळ्यांनी (प्रत्यक्ष) माझे जन्मराहित्य (जो) जाणतो, ७४. मी आरंभाच्या पलीकडील (अनादि) आहे व सर्व लोकांचा मुख्य ईश्वर आहे, अशा मला जो पुरुष याप्रमाणे जाणतो; ७५. तो पुरुष पाषाणांमध्ये परीस जसा श्रेष्ठ किंवा सर्व रसांत अमृत जसे श्रेष्ठ, त्याप्रमाणे तो मनुष्याच्या आकाराने असलेला माझा (श्रेष्ठ) अंश आहे, असे समज. ७६. तो ज्ञानाची चालती मूर्ति आहे, त्याचे अवयव ते सुखाला फुटलेले अंकुर आहेत; परंतु (त्याच्या ठिकाणी दिसणारा) माणुसपणा हा लोकांच्या दृष्टीला होणारा भ्रम आहे. ७७. अर्जुना, हिरा जर अकस्मात् कापरात सांपडला व त्यावर जर पाणी पडले तर त्या पाण्याकडून तो विरघळल्याशिवाय भिन्न असा बाहेर निराळा

वरि पडिलिया नीरा । न निगे केवीं ॥ ७८ ॥ तैसा मनुष्यलोकाआंतु । तो जरी जाहला प्राकृतु । तऱ्ही प्रकृतिदोषाची मातु । नेणिजे तेथ ॥ ७९ ॥ तो आपसयेंचि सांडिजे पापीं । जैसा जळत चंदनु सर्पीं । तैसा मातें जाणे तो संकल्पीं । वर्जूनि घालिजे ॥ ८० ॥ तेंचि मातें कैसें जाणिजे । ऐसें कल्पी जरी चित्त तुझें । तरी मी ऐसा हे माझे । भाव ऐकें ॥ ८१ ॥ जे वेगळालां भूतीं । सारिखे होऊनि प्रकृती । विखुरले आहेति त्रिजगतीं । आघविये ॥ ८२ ॥

बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः । सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च ॥ ४ ॥
अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः । भवंति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥ ५ ॥

ते प्रथम जाण बुद्धि । मग ज्ञान जें निरवधि । असंमोह सहनसिद्धि । क्षमा सत्य ॥ ८३ ॥ मग शम दम दोन्ही । सुखदुःख वर्तत जनीं । अर्जुना भावाभाव मानीं । भावाचिमाजीं ॥ ८४ ॥ आतां भय आणि निर्भयता । अहिंसा आणि समता । हे मम रूपची पांडुसुता । ओळख तूं ॥ ८५ ॥ दान यश अपकीर्ति । ते जे भाव सर्वत्र वसती । ते मजचि पासूनि होती । भूतांचां ठायीं ॥ ८६ ॥ जैसीं भूतें आहाती सिनानीं । तैसेंचि हे वेगळाले मानीं । एक उपजती माझां ज्ञानीं । एक नेणती मातें ॥ ८७ ॥ अगा प्रकाश आणि कडवसें । हें सूर्याचिस्तव जैसें । प्रकाश उदयीं दिसे । तम अस्तूसीं ॥ ८८ ॥ आणि माझें जें जाणणें नेणणें । तें तंव भूतांचिया दैवांचें करणें । म्हणोनि भूतीं भावाचें होणें । विषम पडे ॥ ८९ ॥ यापरी माझां भावीं । हे जीवसृष्टि आहे आघवी । गुंतली असे जाणावी । पंडुकुमरा ॥ ९० ॥ आतां इये सृष्टीचे पालक । तयां आधीन वर्तती लोक । ते अकरा भाव आणिक । सांगेन तुज ॥ ९१ ॥

महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा । मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥ ६ ॥

तरी आघवांचि गुणीं वृद्ध । जे महर्षींमाजि प्रबुद्ध । कश्यपादि प्रसिद्ध । सप्तऋषी ॥ ९२ ॥ आणिकही सांगिजतील । जे चौदा आंतील । स्वायंभू मुख्य मुदल । चारी मनु ॥ ९३ ॥ ऐसे हे अकरा । माझां मनीं जाहाले धनुर्धरा । सृष्टीचिया व्यापारा- । लागोनिया ॥ ९४ ॥ जैं लोकांची ये व्यवस्था न पडे । जैं या त्रिभुवनाचें कांहीं न मांडे । तैं महाभूतांचें दळवाडें । अचुंबित असे ॥ ९५ ॥ जैंचि जे जाहाले । इहीं लोकपाळ केले ।

कसा पडणार नाही ? (तर पडेल. तो कापरासारखा पाण्यात विरघळणार नाही.) ७८. त्याप्रमाणे मनुष्यप्राण्यांत जरी तो शरीरधारी दिसला, तरी पण त्याच्या ठिकाणी जन्ममृत्यु आदिकरून प्रकृतिदोषांची गोष्टहि माहीत नसते. ७९. त्या पुरुषाला आपोआपच पापे टाकून जातात. ज्याप्रमाणे आग लागलेल्या चंदनाच्या झाडाला वेढा घालून असलेले साप सोडून जातात, त्याप्रमाणे मला जो ओळखतो तो संकल्पांकडून टाकला जातो. ८०. तेच मला कसे जाणावे, असे जर कांही तुझे मन इच्छा करील तर मी असा आहे व हे माझ्यापासून झालेले निराळे पदार्थ असे आहेत, ते ऐक. ८१. ते माझे विकार भिन्न भिन्न प्राण्यांमध्ये त्यांच्या त्यांच्या प्रकृतिसारखे बनून संपूर्ण त्रैलोक्यात पसरले आहेत. ८२.

बुद्धि, ज्ञान, असंमोह, क्षमा, सत्य, दम, शम, सुख, दुःख, होणे न होणे भय व अभय; ४. अहिंसा, समता, तुष्टि, तप, दान, यश, अपकीर्ति इत्यादि भूतांचे निरनिराळ्या प्रकारचे भाव माझ्यापासूनच उत्पन्न होतात. ५.

त्यांपैकी पहिली बुद्धि आहे असे समज. नंतर अगाध ज्ञान, असंमोह (सहज उपस्थित झालेल्या ज्ञेय गोष्टीकडे विवेकपूर्वक प्रवृत्ति), सहन करण्याचा स्वभाव म्हणजे क्षमा आणि सत्य (ही समज). ८३. मग शम (मनोनिग्रह) आणि दम (इंद्रियनिग्रह) हे दोन आणि लोकांत असलेले सुख व दुःख आणि अर्जुना होणे आणि नसणे या सर्वांची माझ्याच विकारात गणना कर. ८४. आता अर्जुना, भय आणि निर्भयपणा, अहिंसा आणि समबुद्धि ही माझीच रूपे आहेत हे तू जाण. ८५. दान, यश व दुष्कीर्ति हे जे विकार सर्व ठिकाणी राहतात, ते माझ्यापासून प्राण्यांच्या ठिकाणी उत्पन्न होतात; ८६. जशी भूते वेगवेगळाली आहेत तसेच हे भाव वेगवेगळाले आहेत, असे समज. त्यांपैकी कित्येक भाव माझ्या ज्ञानात उत्पन्न होतात आणि कित्येक मला जाणत नाहीत, (माझ्या अज्ञानात उत्पन्न होतात). ८७. अरे, अर्जुना, प्रकाश आणि अंधार हे परस्पर विरुद्ध स्वभावाचे असूनहि ते ज्याप्रमाणे एका सूर्यापासूनच होतात; सूर्याच्या उदयात प्रकाश दिसतो आणि सूर्याच्या अस्ताबरोबर अंधार होतो. ८८. आणि माझे जे ज्ञान होणे अथवा माझे जे अज्ञान असणे, हे प्राण्यांच्या दैवाचे कर्तव्य आहे, म्हणून त्याप्रमाणे प्राणिमात्रांच्या ठिकाणी कमीजास्त प्रमाणात ह्या विकारांस व्हावे लागते. ८९. ह्याप्रमाणे माझ्या विकारांत ही संपूर्ण जीवनसृष्टि सांपडली आहे, असे अर्जुना समज. ९०. आता ह्या सृष्टीचे पालन करणारे आणि ज्यांच्या ताब्यात सर्व लोक वागतात, ते आणखी अकरा भाव तुला सांगेन. ९१.

प्राचीन (कश्यपादि) सात महर्षि, तसेच चार (स्वायंभूआदि) मनु हे माझे भाव माझ्या मनापासून उत्पन्न झाले. ही (सर्व) प्रजा यांची सृष्टि आहे. ६.

तरी अर्जुना, सर्व गुणांनी श्रेष्ठ, मोठमोठ्या ऋषींमध्ये प्रसिद्ध असलेले ज्ञाते जे कश्यपादि सात ऋषि, ९२. चौदा मनूंपैकी स्वायंभू आदिकरून मुख्य मूळ जे चार मनु, तेहि आणखी सांगितले जातील. ९३. अगा अर्जुना, सृष्टीची घडामोड चालवावी, म्हणून वर सांगितल्याप्रमाणे हे अकरा जण माझ्या मनापासून उत्पन्न झाले. ९४. ज्या वेळी (स्वर्गादि) लोकांची काही व्यवस्था लागली नव्हती व या त्रैलोक्याचा काही मांड मांडलेला नव्हता आणि महाभूतांचे समुदाय उपयोगात आले नव्हते, ९५. त्याच वेळी हे कश्यपादि अकरा जण उत्पन्न झाले. मग त्या अकरा जणांनी इंद्रादि आठ लोकपालांना (दिशांच्या स्वामींना) उत्पन्न केले व त्यांना त्या दिशांचे स्वामी नेमून ठेविले व त्या

अध्यक्ष रचुनि ठेविले । इहीं जन ॥ ९६ ॥ म्हणोनि अकरा हे राजा । मग येर लोक यांचिया प्रजा । ऐसा हा विस्तारु माझा । ओळख तूं ॥ ९७ ॥ पाहें पां आरंभीं बीज एकलें । मग तेंचि विरूढलिया बुड जाहालें । बुडीं कोंभ निघाले । खांदियांचे ॥ ९८ ॥ खांदियांपासूनि अनेका । पसरलिया शाखोपशाखा । शाखांस्तव देखा । पल्लव पानें ॥ ९९ ॥ पल्लवीं फूल फळ । एवं वृक्षत्व जाहालें सकळ । तें निर्धारितां केवळ । बीजचि तें ॥ १०० ॥ ऐसें मी एकचि पहिलें । मग मी तें मनातें व्यालें । तेथ सप्तऋषि जाहाले । आणि चारी मनु ॥ १ ॥ इहीं लोकपाळ केले । लोकपाळीं विविध लोक सृजिले । लोकांपासूनि निपजलें । प्रजाजात ॥ २ ॥ ऐसेनि हें विश्व येथें । मीचि प्रसवलाना निरुतें । परी भावाचेनि हातें । माने जया ॥ ३ ॥

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः । सोऽविकंपेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥ ७ ॥

यालागीं सुभद्रापती । हे भाव इया माझिया विभूती । आणि यांचिया व्याप्ती । व्यापिलें विश्व ॥ ४ ॥ म्हणोनि गा यापरी । ब्रह्मादिपिपीलिकावरी । मीवांचूनि दुसरी । गोठी नाहीं ॥ ५ ॥ ऐसें जाणे जो साचें । तया चेइरें जाहालें ज्ञानाचें । म्हणोनि उत्तममध्यम भेदाचें । दुःस्वप्न तया ॥ ६ ॥ मी माझिया विभूती । आणि विभूतीं व्यष्टलिया व्यक्ती । हें आघवें योगप्रतीती । एकचि मानी ॥ ७ ॥ म्हणोनि निःशंकें येणें महायोगें । मज मीनला मनाचेनि आंगें । एथ संशय करणें न लगे । तो त्रिशुद्धी जाहला ॥ ८ ॥ कां जे ऐसें किरीटी । मातें भजे जो अभेदा दिठी । तयाचिये भजनाचिये नाटीं । सूती मज ॥ ९ ॥ म्हणऊनि अभेदें जो भक्तियोगु । तेथ शंका नाहीं नये खंगु । करितां ठेला तरी चांगु । तें सांगितलें षष्ठीं ॥ ११० ॥ तोचि अभेदु कैसा । हें जाणावया मानसा । साद जाली तरी परियेसा । बोलिजेल ॥ ११ ॥

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते । इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ ८ ॥

तरि मीचि एक सर्वा । या जगा जन्म पांडवा । आणि मजचिपासूनि आघवा । निर्वाहो यांचा ॥ १२ ॥ कल्लोळमाळा अनेगा । जन्म जळींचि पैं गा । आणि तयां जळचि आश्रयो तरंगा । जीवनही जळ ॥ १३ ॥ ऐसें आघवांचि ठायीं । तया जळचि जेविं पाहीं । तैसा मी वांचूनि नाहीं । विश्वीं इये ॥ १४ ॥ ऐसिया व्यापका मातें । मानूनि जे भजती भलतेथें । परि साचोकारें उदितें । प्रेमभावें ॥ १५ ॥ देश काळ वर्तमान । आघवें मजसीं करूनि अभिन्न ।

लोकपालांनी नानाप्रकारचे लोक उत्पन्न केले. ९६. म्हणून वर सांगितलेले महर्षि इत्यादिक हे अकरा राजे आहेत आणि बाकीचे लोकपालादिक हे यांची प्रजा आहेत. असा हा माझा विस्तार आहे असे समज. ९७. अर्जुना, पहा, पहिल्या प्रथम फक्त एक बी असते. मग त्यालाच अंकुर फुटल्यावर ते बुंधा होते व बुंध्यातून फांद्यांचे अंकुर निघतात. ९८. पहा, त्या फांद्यांपासून पुढे लहानमोठ्या शाखा पसरतात आणि त्या फांद्यांपासून कोवळी पालवी व पाने फुटतात. ९९. पालवीपासून फूल व फळ उत्पन्न होते; याप्रमाणे सर्व झाड तयार होते. विचार करून पाहिले तर ते झाड म्हणजे केवळ बीज आहे. १००. त्याप्रमाणे प्रथम एकटाच मी होतो, मग (ते) 'मी' त्या मनाला उत्पन्न करते झाले आणि त्या मनापासून कश्यपादि सात ऋषि आणि स्वायंभूआदि चार मनु उत्पन्न झाले. १०१. त्यांनी (इंद्र, अग्नि, यम, वरुण, नैर्ऋती, वायु, कुबेर व ईशान असे हे) लोकपाल उत्पन्न केले. त्या लोकपालांनी अनेक प्रकारच्या (स्वर्गादि) लोकांची रचना केली व त्या लोकांपासून ही सर्व प्रजा उत्पन्न झाली. १०२. याप्रमाणे हे दिसत असलेले विश्व खरोखर माझ्यापासूनच (निर्माण) झाले नाही काय ? परंतु हा सर्व माझाच विस्तार आहे, अशा दृष्टीने जो पाहील, त्याला पटेल. १०३.

हा माझा विस्तार (विभूति) व (अभेद) योग जो पूर्णपणे जाणतो, तो माझ्या अखंड अशा महा (अभेद) योगाने युक्त होतो, याविषयी संदेह नाही. ७.

अर्जुना, म्हणून वर सांगितलेले हे बुद्ध्यादिक भाव, ह्या माझ्या विभूति आहेत आणि यांच्या योगाने हे सर्व जग व्यापून राहिले आहे. १०४. म्हणून अर्जुना, याप्रमाणे ब्रह्मदेवापासून प्रारंभ करून, शेवट मुंगीपर्यंत माझ्यावाचून दुसरी गोष्टच नाही. १०५. याप्रमाणे जो यथार्थ जाणतो, त्याला ज्ञानाची जागृति झाली आहे, म्हणून त्याला उत्तम व मध्यम या भेदाचे स्वप्न पडेल का ? (नाही.) १०६. मी आणि माझ्या विभूति व विभूतींनी व्यापलेले प्राणी हे सर्व एकच आहेत, असे ऐक्याच्या प्रतीतीने जो जाणतो; १०७. म्हणून अशा या संशयरहित महायोगाने (ऐक्य भावनेने) तो खरोखर कृतार्थ झाला आहे यात शंका घेण्याचे कारण नाही. १०८. कारण की, अर्जुना, अशा अभेद दृष्टीने जो मला भजतो, त्याच्या भजनाच्या छंदात माझा प्रवेश आहे. १०९. म्हणून अभेद असा हा जो भक्तियोग, याच्याबद्दल कांही एक शंका नसून यास खंडहि नाही, शिवाय याचे आचरण करीत असता त्यात जरी थोडा बहुत व्यत्यय आला, तरी त्यापासून चांगलेच फल प्राप्त होते, हे तुला सहाव्या अध्यायात (चाळीसाव्या श्लोकात) सांगितलेच आहे. ११०. तेच माझे ऐक्य कसे आहे, हे समजण्याची मनात इच्छा उत्पन्न होत असेल, तर ऐक. ते मी सांगतो. १११.

मी सर्वांचे आदि कारण आहे, माझ्यापासून सर्व विश्वाची उत्पत्ति होते; असे जाणून प्रेमाने युक्त होऊन ज्ञानी माझी भक्ति करतात. ८.

तरी अर्जुना, या सर्व जगाला मीच जन्म देणारा आहे आणि या सर्वांची स्थिति माझ्यापासूनच आहे. ११२. लाटांच्या अनेक परंपरांचा जन्म, अर्जुना, पाण्यातच होतो व त्या लाटांना आश्रय पाणीच असते व त्यांचे असणे पाण्यावरच अवलंबून आहे. ११३. याप्रमाणे पहा, सर्व स्थितीत त्या लाटांना ज्याप्रमाणे एक पाणीच आहे, त्याप्रमाणे माझ्याशिवाय ह्या सर्व विश्वात दुसरे असे कांही नाही. ११४. याप्रमाणे मी व्यापक आहे असे समजून, ते मला वाटेल तेथे भजतात, परंतु हे त्यांचे भजन खरोखरच्या निर्माण झालेल्या अशा प्रेमभावनेने केलेले असते. ११५. वारा जसा आकाशरूप होऊन आकाशातच वावरतो, तसे देशकाळ वर्तमान हे सर्व माझ्या स्वरूपाशी

जैसा वायु होऊनि गगन । गगनींचि विचरे ।। १६ ।। ऐसेनि जे निजज्ञानीं । खेळत सुखें त्रिभुवनीं । जगद्रूपा मनीं । सांठऊनि मातें ।। १७ ।। जें जें भेटे भूत । तें तें मानिजे भगवंत । हा भक्तियोगु निश्चित । जाण माझा ।। १८ ।।

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् । कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥ ९ ॥

चित्तें मीचि जाहाले । मियांचि प्राणें धाले । जीवों मरों विसरले । बोधाचिया भुली ।। १९ ।। मग तया बोधाचेनि माजें । नाचती संवादसुखाचीं भोजें । आतां एकमेकां घेपे दीजे । बोधचि वरी ।। १२० ।। जैशीं जवळिकेंचीं सरोवरें । उचंबळलिया कालवती परस्परें । मग तरंगासि धवळारें । तरंगचि होती ।। २१ ।। तैसी येरयेरांचिये मिळणी । पडत आनंदकल्लोळांची वेणी । तेथ बोध बोधाचीं लेणीं । बोधेंचि मिरवी ।। २२ ।। जैसें सूर्यें सूर्यातें वोंवाळिलें । कीं चंद्रें चंद्रम्या क्षेम दिधलें । नातरी सरिसेनि पाडें मीनले । दोनी वोघ ।। २३ ।। तैसें प्रयाग होत सामरस्याचें । वरी वोसाण तरत सात्त्विकाचें । ते संवादचतुष्पथींचे । गणेश जाहले ।। २४ ।। तेव्हां तया महासुखाचेनि भरें । धांवोनि देहाचिये गांवाबाहेरें । मियां धाले तेणें उद्गारें । लागती गाजों ।। २५ ।। पैं गुरुशिष्यांचां एकांतीं । जे अक्षरा एकाचि वदंती । ते मेघाचियापरी त्रिजगतीं । गर्जती सैंघ ।। २६ ।। जैसी कमळकळिका जालेपणें । हृदयींचिया मकरंदातें राखों नेणे । दे राया रंका पारणें । आमोदाचें ।। २७ ।। तैसेनि मातें विश्वीं कथित । कथितेनि तोषें कथूं विसरत । मग तया विसरामाजीं विरत । आंगें जीवें ।। २८ ।। ऐसें प्रेमाचेनि बहुवसपणें । नाहीं राती दिवो जाणणें । केलें माझें सुख अव्यंगवाणें । आपणपेयां जिहीं ।। २९ ।।

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् । ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ १० ॥

तयां मग जें आम्हीं कांहीं । द्यावें अर्जुना पाहीं । ते ठायींचीच तिहीं । घेतली सेल ।। १३० ।। कां जे ते जिया वाटा । निगाले गा सुभटा । ते सोय पाहोनि अव्हांटा । स्वर्गापवर्ग ।। ३१ ।। म्हणोनि तिहीं जें प्रेम धरिलें । तेंचि आमुचें देणें उपाइलें । परि आम्हीं देयावें हेंहि केलें । तिहींची म्हणियें ।। ३२ ।। आतां यावरी येतुलें घडे । जें तेंचि सुख आगळें वाढे । आणि काळाची दिठी न पडे । हें आम्हां करणें ।। ३३ ।। लळेयाचिया बाळका किरीटी । गवसणी करूनि स्नेहाचिया दिठी । जैसी खेळतां पाठोपाठीं ।

एकरूप आहेत, असे समजून ते वागतात. ११६. अशा माझ्या ज्ञानाने युक्त असलेले जे आत्मज्ञानी आहेत, ते मी जो जगद्रूप, त्या मला अंतःकरणात साठवून त्रैलोक्यात सुखाने क्रीडा, व्यवहार करीत असतात. ११७. जो जो प्राणी दिसेल, तो तो प्रत्यक्ष परमात्मा आहे असे समजावे. हा माझा भक्तियोग आहे, असे निश्चित समज. ११८.

माझ्या ठिकाणी ज्यांचे चित्त आहे (म्हणून जे मद्रूप झाले) व माझ्या ठिकाणी ज्यांचे प्राण आहेत, (म्हणून माझ्याच योगाने जे तृप्त झाले आहेत) असे (ते ज्ञानी) परस्परांना (माझ्याविषयी) ज्ञान देत आणि नित्य माझ्या (गुणांचे) वर्णन करीत समाधान पावतात व आनंदात मग्न होतात. ९.

अंतःकरणाने ते माझेच स्वरूप बनून त्यांचे प्राण माझ्याच स्वरूपानुभवाने तृप्त झालेले असतात व अशा स्थितीत बोधाच्या भुलीमुळे जन्ममरणाला विसरतात. ११९. मग त्या ज्ञानाच्या मदाने, प्रश्नोत्तररूप चर्चेच्या आनंदात प्रेमाने नाचतात. आता ते एकमेकास ज्ञानच देतात व घेतात. १२०. ज्याप्रमाणे जवळ असणारी दोन तळी उसळली असता, त्यांचे पाणी उसळून एकमेकात मिसळते. अशा स्थितीत लाटात लाटांचीच घरे होतात. १२१. त्याप्रमाणे भक्तांना भक्त मिळाले असता आनंदाच्या लाटांची वेणी गुंफली जाते; अशा स्थितीत बोध बोधानेच बोधाचे अलंकार मिरवतो. १२२. ज्याप्रमाणे सूर्याने सूर्याला ओवाळावे, किंवा चंद्राने चंद्राला आलिंगन द्यावे, अथवा सारख्या योग्यतेचे दोन प्रवाह एके ठिकाणी येऊन मिळावेत, १२३. (प्रयागास जसा गंगा व यमुना यांचा संगम होतो,) तसा तेथे (म्हणजे भक्ताला भक्त जेव्हा भेटतात तेथे) ऐक्यरसाचा संगम होतो व त्या ऐक्यरसाच्या पुरावर अष्टसात्त्विक भावांचे पुराड तरते. ते भक्त संवादरूपी चव्हाट्यावरचे गणपति झाले. १२४. तेव्हां त्या ब्रह्मसुखाच्या उत्कर्षाने ते देहरूप गावाबाहेर पळून येऊन (देहतादात्म्य टाकून) माझे सुख मिळाल्यामुळे प्राप्त झालेल्या तृप्तीच्या उद्गाराने गर्जना करावयास लागतात. १२५. गुरु व शिष्य हे उपदेशाकरिता एकान्त स्थली जाऊन तेथे ज्या एक अक्षराचा (ॐसंज्ञक ब्रह्माचा) उपदेश करतात, तोच उपदेश, ते महात्मे मेघांच्या गडगडाटाप्रमाणे तिन्ही लोकांमध्ये जिकडे तिकडे गर्जना करून सांगतात. १२६. ज्याप्रमाणे पूर्ण उमललेली कमळाची कळी, ही आपल्या आत असलेल्या सुवासास दाबून ठेवू शकत नाही, तर ती राजास अथवा गरिबास सुवासाची (सारखीच) मेजवानी देते; १२७. त्याप्रमाणेच (हे भक्त) सर्व जगात माझे वर्णन करीत असतात व वर्णन करण्याच्या आनंदाने वर्णन करण्याचे विसरतात व त्या विसरामध्ये अंगाने व जीवाने विरतात. १२८. याप्रमाणे ज्यांनी माझे पूर्ण सुख आपलेसे करून घेतले आहे, त्यांना अशा प्रेमाच्या उत्कर्षात दिवस अथवा रात्र याचे भान राहिलेले नसते. १२९.

याप्रमाणे (माझ्या ठिकाणी) सतत युक्त असलेल्या व प्रीतिपूर्वक (माझी) भक्ति करण्याऱ्या त्यांना. मी अशा प्रकारची बुद्धि देतो की, जिच्या योगाने ते माझ्या समीप येतील. १०.

अर्जुना, असे समज की, मग त्यांना आम्ही जे कांही (निरतिशय प्रेम) द्यावयाचे, तो उत्तम भाग, ते आपल्या ठिकाणी, आम्ही देण्याच्या अगोदरच कमावून बसलेले असतात. १३०. कारण की अर्जुना, ते ज्या वाटेने निघाले त्या मार्गाशी स्वर्ग व मोक्ष यांची तुलना केली असता, त्या आडवाटा वाटतात. १३१. म्हणून त्यांनी जे प्रेम धरले, तेच आमचे देणे, त्यांनी आपल्या कमाईने मिळविले. (अशा रीतीने) आमचे काम त्यांनीच केले, पण ते आम्ही दिले, असे त्यांनीच (जगात) प्रसिद्ध केले. १३२. आता यानंतर इतके घडून येईल की, ते प्रेमसुख अधिक वाढावे आणि त्यावर काळाची दृष्टि पडू नये, हे आम्हाला करावे लागते. १३३. अर्जुना, ज्याप्रमाणे आई, ही आपल्या प्रेमाच्या दृष्टीचे पांघरुण करून आपल्या आवडत्या मुलाच्या मागे मागे ते मूल खेळत

माउली धांवे ॥ ३४ ॥ तें जो जो खेळ दावी । तो तो पुढें सोनयाचा करूनि ठेवी । तैसी उपास्तीची पदवी । पोषित मी जायें ॥ ३५ ॥ जिये पदवीचेनि पोषकें । ते मातें पावती यथासुखें । हे पाळती मज विशेखें । आवडे करूं ॥ ३६ ॥ पैं गा भक्तासि माझें कोड । मज तयाचे अनन्यगतीची चाड । कां जे प्रेमळांचें सांकड । आमतें घरीं ॥ ३७ ॥ पाहें पां स्वर्ग मोक्ष उपायिले । दोन्ही मार्ग तयांचिये वाहणी केले । आम्ही आंगही शेषा वेंचिलें । लक्ष्मीयेसीं ॥ ३८ ॥ परि आपणपेंवीण जें एक । तें तैसेंचि सुख साजुक । सप्रेमळांलागीं देख । ठेविलें जतन ॥ ३९ ॥ हा ठायवरी किरीटी । आम्ही प्रेमळु घेवों आपणपयासाठीं । या बोलीं बोलिजत गोष्टी । तैसिया नव्हती गा ॥ १४० ॥

तेषामेवानुकंपार्थमहमज्ञानजं तमः । नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ ११ ॥

म्हणोनि मज आत्मयाचा भावो । जिहीं जियावया केला ठावो । एक मीवांचूनि वावो । येर मानिलें जिहीं ॥ ४१ ॥ तयां तत्त्वज्ञां चोखटां । दिवी पोतासाची सुभटा । मग मीचि होऊनि दिवटा । पुढां पुढां चालें ॥ ४२ ॥ अज्ञानाचिये राती - । माजीं तमाची मिळणी दाटती । ते नाशूनि घालीं परौती । करीं नित्योदयो ॥ ४३ ॥ ऐसें प्रेमळाचेनि प्रियोत्तमें । बोलिलें जेथ पुरुषोत्तमें । तेथ अर्जुन मनोधर्में । निवालों म्हणतसे ॥ ४४ ॥ अहो जी अवधारा । भला केरु फेडिला संसारा । जाहलों जननीजठरजोहरा- । वेगळा प्रभू ॥ ४५ ॥ जी जन्मलेपण आपुलें । हें आजि मियां डोळां देखिलें । जीवित हाता चढलें । आवडतसें ॥ ४६ ॥ आजि आयुष्या उजवण जाहली । माझिया दैवा दशा उदयली । जे वाक्यकृपा लाधली । दैविकेनि मुखें ॥ ४७ ॥ आतां येणें वचनतेजाकारें । फिटलें आंतील बाहेरील आंधारे । म्हणोनि देखतसें साचोकारें । स्वरूप तुझें ॥ ४८ ॥

अर्जुन उवाच :

परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् । पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥ १२ ॥

तरी होसी गा तूं परब्रह्म । जें या महाभूतां विसंवतें धाम । पवित्र तूं परम । जगन्नाथा ॥ ४९ ॥ तूं परम दैवत तिहीं देवां । तूं पुरुष जी पंचविसावा । दिव्य तूं प्रकृतीभावा- । पैलीकडील ॥ १५० ॥ अनादिसिद्ध तूं स्वामी । जो नाकळिजसी जन्मधर्मीं । तो तूं हें आम्हीं । जाणितलें

असतांना धावते, १३४. ते बालक जो जो खेळ दाखवील, तो तो खेळ ती आई त्याच्यापुढे सोन्याचा करून ठेवते; त्याचप्रमाणे माझ्या भक्तांच्या उपासनेचा अधिकार मी वाढवीत जातो. १३५. उपासनेच्या ज्या स्थितीच्या पोषणाने ते भक्त मला अनायासाने प्राप्त होतील अशा तऱ्हेने पालन करणे मला विशेष आवडते. १३६. अरे, भक्ताला माझे कौतुक असते व त्याच्या एकनिष्ठेची मला इच्छा असते; कारण की, प्रेमळ भक्तांची आमच्या घरी कमतरता आहे. १३७. अर्जुना, पहा, उपायांनी प्राप्त करून घेण्याचे स्वर्ग व मोक्ष हे दोन रस्ते आम्ही त्यांच्या (स्वर्गेच्छु व मुमुक्षु यांच्या) रहदारीस खुले केले. आम्ही शेषाला लक्ष्मीसह आमचे शरीर देखील विकून टाकले. १३८. परंतु ज्यात मीपणाचा लेश नाही, असे जे एक ताजे प्रेमसुख, ते तसेच प्रेमळ भक्तांकरिता जतन करून ठेवले आहे असे समज. १३९. अर्जुना, येथपर्यंत (वर सांगितल्याप्रमाणे) आम्ही आपलेपणा देऊन प्रेमळ भक्ताचा अंगीकार करतो; ह्या गोष्टी शब्दांनी सांगाव्यात अशा प्रकारच्या नाहीत. १४०.

मी, केवळ त्यांच्यावर अनुग्रह करण्याकरिता, त्यांच्या अंतःकरणात राहून प्रकाशमान अशा ज्ञानरूपी दीपाने अज्ञानापासून उत्पन्न झालेल्या (त्यांच्या) मोहरूपी अंधकाराचा नाश करतो. ११.

म्हणून मी जो आत्मा, त्याविषयींची अखंड प्रेमवृत्ति, ज्यांनी आपल्या जगण्याला ठिकाण केले आहे; ज्यांनी एका माझ्यावाचून बाकीचे सर्व फोलकट मानिले आहे; १४१. अर्जुना, त्या शुध्द तत्त्वज्ञ प्रेमळ भक्तांच्यापुढे (ज्ञानरूपी) कापराची मशाल धरणारा मशालजी मीच होऊन, त्यांच्या पुढे पुढे चालतो. १४२. अज्ञानाच्या रात्रीमध्ये (त्या भक्तांपुढे) दाट काळोख येऊन मिळाला असता, त्या अज्ञानरूपी रात्रीचा नाश करून तिला पलीकडे सारतो व ज्ञानाचा नित्य उदय करतो. १४३. याप्रमाणे प्रेमळ भक्तांना अतिशय प्रिय असणारा पुरुषोत्तम जेव्हां बोलला, तेव्हां अर्जुन म्हणाला, 'माझे मन शांत झाले'. १४४. अहो महाराज, ऐका. (माझा) जन्ममरणरूप कचरा तुम्ही चांगला नाहीसा केला; यामुळे देवा, मी आईच्या पोटातील अग्निकुंडापासून (पोटात जन्म घेण्याच्या त्रासापासून) मुक्त झालो. १४५. महाराज, मी आपला जन्म हा आज डोळ्यांनी पाहिला (आत्मज्ञान होणे हा नवा जन्म आहे व तो माझा आज झाला) त्यामुळे माझे जीवित माझ्या हाती आले, असे मला वाटते. १४६. आज माझ्या आयुष्याची सफलता झाली व माझ्या दैवाला चांगले दिवस उगवले. कारण की, देवाच्या मुखाने उपदेशरूपी कृपा प्राप्त झाली. १४७. आता या तुझ्या वाक्यरूपी प्रकाशाने आतील अंधार (स्वतःला आत्मरूप न समजता जीवस्वरूप समजणे हे अज्ञान) व बाहेरील अंधार (प्रपंचाला ब्रह्मरूप न पाहता प्रपंचरूप पाहणे, हे अज्ञान) हे सर्व नाहीसे झाले. म्हणून तुझे स्वरूप यथार्थपणे मी पाहात आहे. १४८.

अर्जुन म्हणाला, तू परब्रह्म, (महाभूतांचे) श्रेष्ठ विश्रांतिस्थान व अत्यंत पवित्र आहेस. अनादिसिद्ध व दिव्य असा (प्रकृतिपलीकडील) पुरुष, सर्व देवांनाहि दैवत असलेला देव, जन्मरहित व सर्वव्यापी तू आहेस. १२.

अर्जुन म्हणाला, श्रीकृष्णा, या पंचमहाभूतांच्या विश्रांतीचे ठिकाण असलेले जे सर्वांत श्रेष्ठ ब्रह्म ते तू आहेस. हे जगन्नाथा, तू अतिशय पवित्र आहेस. १४९. देवा, तू ब्रह्मादि तिन्ही देवांचे श्रेष्ठ असे आराध्यदैवत आहेस. तू चोवीस तत्त्वांपलीकडील पंचविसावे तत्त्व आहेस. तू अलौकिक तेजस्वी असून प्रकृतीने उत्पन्न केलेल्या पदार्थांपलीकडील आहेस. १५०. हे नाथ, तू नित्यसिद्ध आहेस व जन्मादिक धर्मांचा अंमल तुझ्यावर चालत नाही, असा तू आहेस;

आतां ॥ ५१ ॥ तूं या कालयंत्रासि सूत्री । तूं जीवकळेची अधिष्ठात्री । तूं ब्रह्मकटाहधात्री । हें कळलें फुडें ॥ ५२ ॥

आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा । असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥ १३ ॥

पैं आणिकही एके परी । इयेचि प्रतीतीची येतसे थोरी । जे मागें ऐसेंचि ऋषीश्वरीं । सांगितलें तूंतें ॥ ५३ ॥ परि तया सांगितलियाचें साचपण । हें आतां देखतसे अंतःकरण । जे कृपा केली आपण । म्हणोनि देवा ॥ ५४ ॥ एऱ्हवीं नारदु अखंड जवळां ये । तोही ऐसींचि वचनें गाये । परि अर्थ न बुजोनि ठाये । गीतसुखचि ऐकों ॥ ५५ ॥ हां गा आंधळयांचां गांवीं । आपणपें प्रगटले रवी । तरि तिहीं वोतपलीचि घ्यावी । वांचूनि प्रकाशु कैंचा ॥ ५६ ॥ येरवीं देवर्षिही अध्यात्म गातां । आहाच रागांगेंसीं जे मधुरता । तेचि फावे येर चित्ता । नलगेचि कांहीं ॥ ५७ ॥ पैं असितादेवलाचेनहि मुखें । मी एवंविधा तूंतें आइकें । परि तैं बुद्धि विषयविखें । घारिली होती ॥ ५८ ॥ विषयविषाचा पडिपाडू । गोड परमार्थु लागे कडू । कडू विषय तो गोडू । जीवासी जाहला ॥ ५९ ॥ आणि हें आणिकांचें काय सांगावें । राउळा आपणचि येऊनि व्यासदेवें । तुझें स्वरूप आघवें । सर्वदा सांगिजे ॥ १६० ॥ परि तो अंधारीं चिंतामणि देखिला । जेवीं नव्हे या बुद्धी उपेक्षिला । पाठीं दिनोदयीं वोळखिला । होय म्हणोनि ॥ ६१ ॥ तैशी व्यासादिकांचीं बोलणीं । तिया मजपाशीं चिद्रत्नांचिया खाणी । परि उपेक्षया जात होतिया तरणी । तुजवीण कृष्णा ॥ ६२ ॥

सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव । न हि ते भगवन्व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः ॥ १४ ॥

ते आतां वाक्यसूर्यकर तुझे फाकले । आणि ऋषीं मार्ग होते जे कथिले । तयां आघवयांचेंचि फिटलें । अनोळखपण ॥ ६३ ॥ जी ज्ञानाचें बीज तयांचे बोल । माझिये हृदयभूमिके पडिले सखोल । वरि इये कृपेची जाहाली वोल । म्हणोनि संवादफळेंशीं उठले ॥ ६४ ॥ अहो नारदादिकां संतां । त्यांचिया युक्तिरूप सरिता । मी महोदधि जालां अनंता । संवादसुखाचा ॥ ६५ ॥ प्रभु आघवेनि येणें जन्में । जियें पुण्यें केलीं मियां उत्तमें । तयांचीं न ठकतीचि अंगीं कामें । सद्गुरु तुवां ॥ ६६ ॥ एऱ्हवीं वडिलवडिलांचेनि मुखें । मी सदां तूंतें कानीं आइकें । परि कृपा न किजेचि तुवां एकें । तंव नेणवेचि कांहीं ॥ ६७ ॥ म्हणोनि भाग्य जें

हे आम्हाला आता समजून आले. १५१. तू या काळरूपी यंत्राचा सूत्रधार आहेस, तूं जीवितास आश्रयस्थान आहेस, तू ब्रह्मांडरूपी कढईला आधार आहेस, हे मला निश्चित समजले. १५२.

(वरीलप्रमाणेच) सर्व ऋषि, देवर्षि नारद, तसेच असित, देवल आणि व्यास म्हणतात व तू स्वतः देखील असेच सांगतोस. १३.

आणखीहि एका प्रकाराने याच अनुभवाचा थोरपणा कळून येतो. कारण की, मागे मोठमोठ्या ऋषींनी याप्रमाणे तुझे वर्णन केले होते. १५३. परंतु त्यांनी सांगितलेल्याचा खरेपणा (माझ्या) मनाला हा आता पटत आहे. कारण देवा, आपण कृपा केली म्हणून हे होत आहे. १५४. एऱ्हवी देव आणि ऋषि असलेले नारद आमच्याकडे नेहमी येत असत आणि ते देखील अशाच अर्थाची गाणी गात असत; परंतु त्यांचे मर्म आम्हाला समजत नव्हते आणि आम्ही (नुसत्या) गाण्याचाच आनंद अनुभवीत होतो. १५५. हे देवा, आंधळ्यांच्या गावामध्ये सूर्य स्वतः प्रगट झाला, तर त्यांना त्याच्या उष्णतेचाच (फक्त) अनुभव येणार त्याखेरीज सूर्याच्या प्रकाशाचा त्यांना अनुभव कोठचा ? १५६. एऱ्हवी देवर्षि नारदहि अध्यात्मपर गाणे गात असतांना, त्यांच्या गाण्याच्या रागात असणारी वरवरची मधुरता, तीच काय ती आमच्या अनुभवाला येत होती. त्यावाचून चित्ताला त्या गाण्यांपैकी दुसरे कांही कळत नव्हते. १५७. त्याचप्रमाणे असित व देवल या ऋषींच्या तोंडूनसुद्धा तुझे स्वरूप 'असे आहे' म्हणून मी ऐकले. परंतु त्या वेळेला माझी बुद्धि विषयरूप विषाने व्यापली होती. १५८. विषयरूप विषाचा एवढा मोठा पराक्रम आहे की, वस्तुतः गोड असलेला जो परमार्थ, तो त्या विषयांच्या योगाने कडू वाटू लागतो व स्वाभाविक कडू असलेले शब्दादिक जे विषय, ते प्राण्यांना गोड वाटतात. १५९. आणखी दुसऱ्याचे हे कशाला सांगू ? व्यासदेवांनी आपण स्वतः आमच्या राजवाड्यात येऊन नेहमी तुझ्या संपूर्ण स्वरूपाचे वर्णन करावे. १६०. परंतु त्यांचा तो उपदेश, म्हणजे अंधारात पडलेल्या चिंतामणिसारखा होता. परंतु तो चिंतामणि नाही, अशा समजुतीने जसे त्याविषयी उदास राहावे व मागाहून दिवस उजाडल्यावर हा चिंतामणीच आहे, म्हणून ओळख पटावी, १६१. त्याप्रमाणे व्यासादिकांची भाषणे, या माझ्यापाशी ज्ञानरूपी रत्नांच्या खाणी होत्या. परंतु कृष्णा, तू जो सूर्य, त्या तुझा उदय न झाल्यामुळे त्यांचा अनादर केला जात होता. १६२.

हे केशवा, हे जे मला तू सांगतोस ते सर्व मी सत्य मानतो. हे भगवन्, देव अथवा दानव (यांपैकी कोणीहि) तुझे स्वरूप जाणत नाहीत. १४.

आता ती तुझी वाक्यरूपी सूर्याची किरणे माझ्या हृदयावर येऊन पडली आणि मग पूर्वी ऋषींनी जे उपाय सांगितले होते, त्या सर्वांचाच अपरिचितपणा नाहीसा झाला. १६३. महाराज, त्यांचे वाक्यरूपी ज्ञानबीज माझ्या हृदयरूपी खोल जमिनीत पेरले गेले व त्यावर या आपल्या कृपेचा ओलावा झाला, म्हणून त्यास हे (तुम्हा-आम्हा मधील) संवादरूपी फल प्राप्त झाले. १६४. अहो देवा, नारदादि संतांच्या युक्तिरूपी नद्यांना मी संवादरूपी सुखाचा समुद्र झालो. १६५. महाराज, या जन्मासह पूर्वीच्या सर्व जन्मांत मी जी उत्तम पुण्ये केली, त्यांच्याकडे माझी कामगिरी शिल्लक राहिली नाही. कारण त्यांनी (पुण्यांनी) तुझ्यासारखा योग्य सद्गुरु जोडून दिला. १६६. एऱ्हवी मी वाडवडिलांच्या मुखाने तुझे वर्णन नेहमी कानाने ऐकत होतो; पण तुमची एकाची कृपा झाली नव्हती, तेथपर्यंत मला कांहीच कळले नाही. १६७. म्हणून ज्या वेळेला देव अतिशय अनुकूल असते, त्या वेळेला हातात घेतलेले सर्व उद्योग नेहमी फलद्रूप होतात. त्याप्रमाणे गुरूंची कृपा झाली म्हणजे ऐकलेले व पढलेले सर्व

सानकूळ । जालिया केले उद्यम सदां सफळ । तैसें श्रुताधीत सकळ । गुरुकृपा साच ॥ ६८ ॥ जी बनकरू झाडेंसी जीवेंसाटीं । पाडूनि जन्में काढी आटी । परि फळेंसीं तैंचि भेटी । जैं वसंतु पावे ॥ ६९ ॥ अहो विषमा जैं वोहट पडे । तैं मधुर तें मधुर आवडे । पैं रसायनें तैं गोडें । जेव्हां आरोग्य देहीं ॥ १७० ॥ कां इंद्रियें वाचा प्राण । यां जालियांचें तैंचि सार्थकपण । जैं चैतन्य येऊनि आपण । संचरे माजीं ॥ ७१ ॥ तैसें शब्दजात आलोडिलें । अथवा योगादिक जें अभ्यासिलें । तें तैंचि म्हणों ये आपुलें । जैं सानुकूल गुरु ॥ ७२ ॥ ऐसिये जालिये प्रतीतीचेनि माजें । अर्जुन निश्चयाचि नाचतुसे भोजें । तेवींचि म्हणे देवा तुझें । वाक्य मज मानलें ॥ ७३ ॥ तरि साचचि हें कैवल्यपती । मज त्रिशुद्धी आली प्रतीती । जे तूं देवदानवांचिये मती - । जोगा नव्हसी ॥ ७४ ॥ तुझें वाक्य व्यक्ती न येतां देवा । आपुलिया जाणे जाणिवा । तैसा कहींचि नाहीं हें सद्भावा । भरंवसेनि आलें ॥ ७५ ॥

स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम । भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥ १५ ॥

एथ आपुलें वाडपण जैसें । आपणचि जाणिजे आकाशें । कां मी येतुली घनवट ऐसें । पृथ्वीचि जाणे ॥ ७६ ॥ तैसा आपुलिये सर्वशक्ती । तुज तूंचि जाणूं लक्ष्मीपती । येर वेदादिक मती । मिरवती वायां ॥ ७७ ॥ हां गा मनातें मागां सांडावें । पवनातें वावीं मवावें । आदिशून्य उतरोनि जावें । केउतें बाहीं ॥ ७८ ॥ तैसें हें तुझें जाणणें आहे । म्हणोनि कोणाही ठाकतें नोहे । आतां तुझें ज्ञान होये । तुजचिजोगें ॥ ७९ ॥ जी आपणपयातें तूंचि जाणसी । आणिकातें सांगावयाही तूं समर्थ होसी । तरि आतां एक वेळ घाम पुसीं । आर्तीचिये निडळींचा ॥ १८० ॥ हें आइकिलें कीं भूतभावना । त्रिभुवनगजपंचानना । सकलदेवदेवतार्चना । जगन्नायका ॥ ८१ ॥ जरी थोरी तुझी पाहत आहों । तरी पासीं उभे ठाकावयाही योग्य नोहों । या शोच्यता विनवूं बिहों । तरी आन उपायो नाहीं ॥ ८२ ॥ भरले सरिता समुद्र चहूंकडे । परि ते बापियासि कोरडे । कां जैं मेघौनि थेंबुटा पडे । तैं पाणी कीं तया ॥ ८३ ॥ तैसें गुरु जी सर्वत्र आथी । परि कृष्णा आम्हां तूंचि गती । हें असो मजप्रती । विभूती सांगें ॥ ८४ ॥

वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः । याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६ ॥

ज्ञान आपले काम करते. १६८. महाराज, माळी झाडांविषयी जिवापाड मेहनत करून जन्म काढतो. परंतु ज्या वेळेला वसंत ऋतु येतो, त्याच वेळेला फळांची भेट होते. १६९. महाराज, ज्या वेळेला विषमज्वराला उतार पडतो, त्या वेळेला गोड असलेले पदार्थ गोड लागू लागतात व ज्या वेळेला देहात आरोग्य प्राप्त होते, त्याच वेळेला घेतलेले भस्मादिक औषध चांगले परिणामकारक आहे असे ठरते. १७०. अथवा चैतन्य (ज्या वेळेला जीव) आपण होऊन शरीरात स्वतः प्रवेश करते, त्याच वेळेला इंद्रिये, वाचा व प्राण ही सर्व असल्याचे सार्थक होते. १७१. त्याप्रमाणे अध्ययन केलेली सर्व शास्त्रे किंवा अभ्यास केलेली योगादिक साधने, ज्या वेळेला, गुरु अनुकूल होतात, त्याच वेळेला आपली आहेत असे म्हणता येते. १७२. भगवंताचे खरे स्वरूप कळल्याच्या अशा अनुभवमदात निश्चयाच्या संतोषाने नाचत असता अर्जुन म्हणाला, देवा, आपले बोलणे मला पटले. १७३. हे मोक्षाच्या मालका श्रीकृष्णा, खरोखर मला निश्चयाने हा अनुभव आलेला आहे की, तू देव अथवा दैत्य, यांच्या बुध्दींना आकळण्यासारखा नाहीस. १७४. देवा, तुझा उपदेश प्रकट होण्याच्या अगोदरच आपल्या शहाणपणानेच तुझे ज्ञान करून घेतो असे कोणी म्हणेल तर तसा, जीवबुध्दीच्या सामर्थ्यावर समजला जाण्याजोगा तू केव्हांच नाहीस, हे (माझ्या मनाला) आता खात्रीपूर्वक पटले. १७५.

हे पुरुषोत्तमा, भूतभावना, भूतनाथा, देवाधिदेवा, जगन्नायका तू स्वतःच स्वतःला यथार्थस्वरूपाने जाणतोस. १५.

ज्याप्रमाणे आपला विस्तार किती आहे हे आकाशाचे आकाशालाच माहीत; अथवा मी इतकी भरीव आहे, हे प्रमाण पृथ्वीचे पृथ्वीलाच माहीत, १७६. त्याप्रमाणे आपल्या सर्व सामर्थ्याने, हे लक्ष्मीपति देवा, तुला तूच जाणणारा आहेस, बाकी वेदादिक जे इतर आहेत, त्यांच्या मति (आम्ही देवाच्या स्वरूपाला जाणतो) अशी व्यर्थ बढाई मारतात. १७७. अहो, सर्वांत चपळ असलेल्या मनालाहि (शर्यतीत) कसे मागे टाकता येईल ? वारा हाताने कसा मोजता येईल ? मायेतून आपल्या बाहूंच्या जोरावर कसे पार पडता येईल ? १७८. (हे जसे असंभाव्य) त्याप्रमाणे तुझे ज्ञान करून घेण्याचीहि गोष्ट असंभवनीय आहे आणि म्हणूनच तुझे ज्ञान कोणालाहि होत नाही; एवढ्याकरिता तुझ्या स्वरूपाचे ज्ञान करून घेण्याचे काम तुलाच फक्त शक्य आहे. १७९. अरे देवा, तू आपल्या स्वरूपाला तूच जाणतोस आणि ते ज्ञान दुसऱ्यास सांगण्यास देखील तूच समर्थ आहेस. तर आता एक वेळ माझ्या इच्छारूपी कपाळावरचा घाम पुसून टाक. १८०. हे प्राणिमात्रांची उत्पत्ति करणाऱ्या, त्रिभुवनरूपी हत्तीचा नाश करणाऱ्या सिंहा, सर्व देव व देवता यांना पूज्य असणाऱ्या, हे जगाच्या स्वामी श्रीकृष्णा, हे ऐकले का ? १८१. जर तुझ्या स्वरूपाची थोरवी पाहू गेलो, तर आम्ही तुझ्याजवळ उभे राहाण्याला देखील योग्य नाही; अशी शोचनीय स्थिति आहे. म्हणून (जर) आम्ही तुला विनंति करण्यास भ्यालो, तर तुझे स्वरूप जाणण्यास दुसरा उपाय उरला नाही. १८२. जिकडे तिकडे सर्व बाजूंना नद्या व समुद्र तुडुंब भरलेले असले, तरी ते चातकाला कोरडे ठणठणीत असल्यासारखे आहेत. कारण, ज्या वेळेला खास मेघातून थेंब पडतील, त्या वेळेलाच त्याला पाणी मिळणार. १८३. त्याप्रमाणे देवा, गुरु घरोघर आहेत, परंतु कृष्णा आम्हाला तूच एक आश्रयाचे ठिकाण आहेस. हे राहू दे, मला विभूति सांग. १८४.

म्हणून ज्या विभूतींनी या सर्व लोकांना व्यापून तू आहेस, अशा आपल्या दिव्यविभूति पूर्णत्वाने मला सांगण्यास तूच योग्य आहेस. १६.

जी तुझिया विभूती आघविया । परि व्यापिती या शक्ती दिव्या जिया । तिया आपुलिया दावाविया । आपण मज ॥ ८५ ॥ जिहीं विभूतीं ययां समस्तां । लोकांतें व्यापूनि आहाती अनंता । तिया प्रधाना नामांकिता । प्रगटा करीं ॥ ८६ ॥

कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिन्तयन् । केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया ॥ १७ ॥

जी कैसें मियां तूंतें जाणावें । काय जाणोनि सदा चिंतावें । जरी तूंचि म्हणों आघवें । तरि चिंतनचि न घडे ॥ ८७ ॥ म्हणोनि मागां भाव जैसे । आपुले सांगितले तुवा उद्देशें । आतां विस्तारोनि तैसे । एक वेळ बोलें ॥ ८८ ॥ जयां जयां भावांचां ठायीं । तूतें चिंतितां मज सायासु नाहीं । तो विवळ करूनि देईं । योगु आपुला ॥ ८९ ॥

विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन । भूयः कथय तृप्तिर्हि श्रृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥ १८ ॥

आणि पुसलिया जिया विभूती । त्याही बोलाविया भूतपती । एथ म्हणसी जरी पुढतीं । काय सांगों ॥ १९० ॥ तरी हा भाव मना । झणें जाय हो जनार्दना । पैं प्राकृताही अमृतपाना । ना न म्हणवे जी ॥ ९१ ॥ जें काळकूटाचें सहोदर । जें मृत्युभेणें प्याले अमर । तरि दिहाचे पुरंदर । चौदा जाती ॥ ९२ ॥ ऐसा कवण एक क्षीराब्धीचा रसु । जया वायांचि अमृतपणाचा आभासु । तयाचाही मिठांशु । जे पुरे म्हणों नेदी ॥ ९३ ॥ तया पाबळेयाही येतुलेवरी । गोडियेची आथि थोरी । मग हें तंव अवधारीं । परमामृत साचें ॥ ९४ ॥ जें मंदराचळु न ढाळितां । क्षीरसागरु न डहुळितां । अनादि स्वभावता । आइतें आहे ॥ ९५ ॥ जें द्रव ना नव्हे बद्ध । जेथ नेणिजती रस गंध । जें भलतयांही सिद्ध । आठवलेंचि फावे ॥ ९६ ॥ जयाची गोठीचि ऐकतखेंवो । आघवा संसारु होय वावो । बळिया नित्यता लागे येवों । आपणपेयां ॥ ९७ ॥ जन्ममृत्यूची भाख । हारपोनी जाय निःशेख । आंत बाहेरी महासुख । वाढोंचि लागे ॥ ९८ ॥ मग दैवगत्या जरी सेविजे । तरी तें आपणचि होऊनि ठाकिजे । तें तुज देतां चित्त माझें । पुरें म्हणों न शके ॥ ९९ ॥ तंव तुझें नामचि जी आम्हां आवडे । वरि भेटी होय आणि जवळिक जोडे । पाठीं गोठी सांगसी सुरवाडें । आनंदाचेनि ॥ २०० ॥ आतां हें सुख कायिसयासारिखें । कांहीं निर्वचेना मज परितोखें । तरि येतुलें जाणें जें येणें मुखें । पुनरुक्तही हो ॥ १ ॥ हां गा सूर्य काय शिळा ।

महाराज, सर्व विभूति आपल्याच आहेत; परंतु दिव्य शक्तीने व्याप्त असलेल्या अशा ज्या आपल्या विभूति आहेत, त्या आपण मला दाखवाव्यात. १८५. कृष्णा, विभूतींनी सर्व लोकांना व्यापून टाकलेले आहे, त्या मुख्य मुख्य व नामांकित विभूति आपण सांगाव्या. १८६.

हे योगिन्, सर्वथा तुझे चिंतन करण्याची इच्छा करणारा जो मी, त्या मी तुला कसे जाणावे ? हे भगवन्, कोणकोणत्या भावांमध्ये (विभूतींमध्ये) मी तुझे चिंतन करणे शक्य आहे ? १७.

कृष्णा, तुला मी जाणावे कसे ? व काय म्हणून नेहमी चिंतन करावे ? कारण तूच सर्व आहेस, असे जर म्हटले तर चिंतनच घडणार नाही. १८७. म्हणून मागे (सातव्या व नवव्या अध्यायात व या अध्यायाच्या आरंभी) ज्या आपल्या विभूति तू थोडक्यात सांगितल्यास; त्याच आता एक वेळ विस्ताराने सांग. १८८. ज्या ज्या विभूतींच्या ठिकाणी तुझे स्मरण होण्याला मला अडचण पडणार नाही, तो आपला विभूतियोग तू मला स्पष्ट करून दाखव. १८९.

जनार्दना, आपला योग आणि विभूति पुनः विस्ताराने मला कथन कर. कारण (एकदा ऐकूनहि) तुझे हे अमृतमय भाषण ऐकण्याची माझी तृप्ति होत नाही. १८.

आणि ज्या विभूति मी विचारल्या त्या देखील हे जगन्नाथा, मला सांगाव्यात. या प्रसंगी वारंवार काय सांगावयाचे आहे, असे जर म्हणशील, १९०. तर कृष्णा, अशी कल्पना कदाचित तुझ्या मनात येईल, पण ती येऊ देऊ नकोस. अहो महाराज, सामान्य असलेले अमृतहि प्यावयास लागले असता नको म्हणवत नाही. १९१. जे (अमृत) कालकूट विषाचे सख्खे भावंड आहे व जे (अमृत) मृत्यूच्या भीतीने देव प्याले, तरी सुद्धा ब्रह्मदेवाच्या एका दिवसात चौदा इंद्र होऊन जातात. १९२. असा कोणी एक क्षीरसमुद्रातील रस ज्याला व्यर्थच अमृतपणाचा आळ आला आहे, त्याची गोडी देखील सेवन करणाराला आता 'हे पुरे' असे म्हणू देत नाही. १९३. इतक्या हलक्या दर्जाच्या असलेल्या त्या अमृताला त्याच्या गोडीने जर एवढे महत्त्व आले आहे; मग पहा, हे तर खरोखर परमामृत आहे. १९४. जे परमामृत प्राकृत अमृताप्रमाणे मंदर नांवाच्या पर्वताला न हलविता व क्षीरसमुद्राचे मंथन न करता स्वभावतःच मूळचे नित्यसिद्ध आहे, १९५. जे परमामृत पातळ नाही व घट्टहि नाही, ज्या परमामृतामध्ये रस (गोडी) व गंध (वास) ही आढळून येत नाहीत, जे परमामृत नित्यप्राप्त असल्यामुळे स्मरण केल्याबरोबर वाटेल त्याला मिळते. (अनुभवाला येते,) १९६. ज्याची नुसती गोष्ट ऐकल्याबरोबर सर्व संसाराचा निरास होतो व अढळ अशी नित्यता आपणास प्राप्त होते; १९७. ज्या परमामृताची गोष्ट ऐकल्याबरोबर जन्ममृत्यूची भाषा समूळ नाहीशी होते आणि अंतर्बाह्य ब्रह्मसुखच वाढू लागते. १९८. मग दैवयोगाने ते सेवन करण्याचा योग आला, तर सेवन करणारा आपण स्वतः परमामृत होऊन राहतो, असे जे परमामृत, ते तू मला देत असतांना माझे चित्त 'पुरे' असे म्हणू शकत नाही. १९९. महाराज, आपले नांवच आम्हास आधी आवडते आणि शिवाय आपली भेट होत असून आपले सान्निध्य प्राप्त झालेले आहे; त्याशिवाय आनंदाच्या भराने आपण बोधाच्या गोष्टीहि सांगत आहात. २००. आता हे सुख कशासारखे आहे, म्हणून सांगावे ! तर मला झालेल्या आनंदाने यांच्याबद्दल कांहीच बोलवत नाही, तथापि मी इतके मात्र समजतो की, आपणास विचारलेल्या गोष्टींची पुनरुक्तीहि झाली तरी हरकत नाही (पण ती पुनः तुम्ही सांगा) २०१. अहो, रोज उगवणाऱ्या सूर्याला शिळा म्हणता येईल काय ? अग्नीला ओवळा म्हणता येईल काय ? अथवा नेहमी वाहणाऱ्या गंगेच्या पाण्याला पारोसेपणा

अग्नि म्हणों येत आहे वोंविळा । कां नित्य वाहातया गंगाजळा । पारसेपण असे ।। २ ।। तुवां स्वमुखें जें बोलिलें । हें आम्हीं नादासि रूप देखिलें । आजि चंदनतरूचीं फुलें । तुरंबीत आहों मा ।। ३ ।। या पार्थाचिया बोला । सर्वांगें कृष्ण डोलला । म्हणे भक्तिज्ञानासि जाहला । आगरु हा ।। ४ ।। ऐसा पतिकराचिया तोषाआंतु । प्रेमाचा वेग उचंबळतु । तो सायासें सांवरूनि अनंतु । काय बोले ।। ५ ।।

श्रीभगवानुवाच :

हंत ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः । प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यंतो विस्तरस्य मे ।। १९ ।।

मी पितामहाचा पिता । हे आठवितांही नाठवे चित्ता । कीं म्हणतसे बा पांडुसुता । भलें केलें ।। ६ ।। अर्जुनातें बा म्हणे एथ कांहीं । आम्हां विस्मो करावया कारण नाहीं । अंगें तो लेंकरूं काई । नव्हेचि नंदाचें ।। ७ ।। परि प्रस्तुत ऐसें असो । हें करवी आवडीचा अतिसो । मग म्हणे आइकें सांगतसों । धनुर्धरा ।। ८ ।। तरि तुवां पुसलिया विभूती । तयांचें अपारपण सुभद्रापती । ज्या माझियाचि परि माझिये मती । आकळती ना ।। ९ ।। अंगींचिया रोमा किती । जयाचिया तयासि न गणवती । तैसिया माझिया विभूती । असंख्य मज ।। २१० ।। एऱ्हवीं तरी मी कैसा केवढा । म्हणोनि आपणपयाही नव्हेचि फुडा । यालागीं प्रधाना जिया रूढा । तिया विभूती आइकें ।। ११ ।। जिया जाणितलियासाठीं । आघवीया जाणितलिया होती किरीटी । जैसें बीज आलिया मुठीं । तरूचि आला होय ।। १२ ।। कां उद्यान हाता चढिलें । तरी आपैसीं सांपडलीं फळें फुलें । तेवीं देखिलिया जिया देखवलें । विश्व सकळ ।। १३ ।। एऱ्हवीं साचचि गा धनुर्धरा । नाहीं शेवटु माझिया विस्तारा । पैं गगना ऐसिया अपारा । मजमाजीं लपणें ।। १४ ।।

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः । अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च ।। २० ।।

आइकें कुटिलालकमस्तका । धनुर्वेदत्र्यंबका । मी आत्मा असें एकैका । भूतमात्राचां ठायीं ।। १५ ।। आंतुलीकडे मीचि यांचां अंतःकरणीं । भूतांबाहेरी माझीच गंवसणी । आदि मी निर्वाणीं । मध्यही मीचि ।। १६ ।। जैसें मेघां या तळीं वरी । एक आकाशचि आंत बाहेरी । आणि आकाशींचि जाले अवधारीं । असणेंही आकाशीं ।। १७ ।। पाठीं लया जे वेळीं जाती । ते वेळीं आकाशचि होऊनि ठाती । तेवीं आदि स्थिती अंतगती । भूतांसि मी ।। १८ ।। ऐसें बहुवस आणि व्यापकपण । माझें विभूतियोगें जाण ।

येतो काय ? २०२. तुम्ही आपल्या मुखाने जे बोललात, ते आम्ही मूर्तिमंत नादब्रह्मच अनुभविले. तुमच्या मुखाने बोधाच्या गोष्टी ऐकणे, म्हणजे आज साक्षात् आम्ही चंदनाच्या झाडाच्या फुलांचा वास घेत आहोत ना ? २०३. अर्जुनाच्या या बोलण्याने कृष्ण सर्व अंगाने डोलला व म्हणाला, हा अर्जुन भक्ति व ज्ञान यांचा मळा झाला आहे. २०४. याप्रमाणे आपल्याला प्रिय असलेल्यांच्या आनंदाने प्रेमाचा भर उसळत असतांना तो कष्टाने आवरून धरून श्रीकृष्ण काय म्हणाले, (ते ऐका); २०५.

श्रीकृष्ण म्हणाले, बरे तर बाबा, माझ्या ज्या दिव्य विभूति आहेत, त्यांपैकी मुख्य तुला सांगतो. कारण, हे कुरुश्रेष्ठा, माझ्या (विभूतींच्या) विस्ताराला अंत नाही. १९.

(ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात,) ब्रह्मदेवाचे आपण वडील आहोत, हे (श्रीकृष्णास) माहीत असूनहि त्याची आठवण त्यांच्या चित्ताला होईना व ते अर्जुनाला म्हणाले, बाबा अर्जुना, ठीक केलेस. २०६. कृष्ण त्याप्रसंगी अर्जुनाला 'बाबा' असे म्हणाले, यात आम्हाला कांही आश्चर्य करावयाचे कारण नाही. (हे पहा,) तो स्वतः नंदाचे मूल झाला नाही काय ? २०७. परंतु सांप्रत हे राहू द्या. प्रेमाचा अतिरेक असल्या गोष्टी घडवून आणतो. पण श्रीकृष्ण म्हणाले, अर्जुना, आम्ही सांगत आहोत ते तू ऐक. २०८. अर्जुना, तू माझ्या विभूति विचारल्यास त्या इतक्या असंख्य आहेत की, त्या जरी माझ्या आहेत, तरी पण त्या माझ्या बुध्दीच्या आटोक्यात येत नाहीत. २०९. आपल्या अंगावर किती केस आहेत, हे ज्याचे त्याला मोजता येत नाहीत, त्याचप्रमाणे माझ्याच विभूति असून त्यांची गणना मला होत नाही. २१०. खरोखर मी कसा व केवढा आहे, हे माझे मला देखील पक्के ठाऊक नाही; म्हणून ज्या मुख्य नामांकित विभूति आहेत, त्या ऐक. २११. अर्जुना, ज्या विभूति समजल्या असता बाकीच्या सर्व जाणल्यासारख्या होतील, ज्याप्रमाणे बी हातात आले असता झाडच ताब्यात आल्याप्रमाणे होते, २१२. किंवा बगीचा ताब्यात आला असता, फळांची व फुलांची प्राप्ती सहजच होते, त्याप्रमाणे त्या विभूतींचा विचार केला असता, सर्व विश्व विचारात घेतल्याचे श्रेय येते. २१३. एऱ्हवी अर्जुना, खरोखरच माझ्या व्याप्तीचा अंत नाही. अमर्याद अशा आकाशालाहि माझ्यात लपून बसता येते. २१४.

हे अर्जुना, मी सर्व भूतांच्या अंतः-करणामध्ये असलेला आत्मा आहे, मीच (सर्व) भूतांचा आदि, मध्य व अंतहि आहे. २०.

मस्तकावर कुरळे केस शोभणाऱ्या व धनुर्विद्येत शंकरासारख्या निष्णात असणाऱ्या अर्जुना, ऐक. प्रत्येक प्राणिमात्राच्या ठिकाणी जो आत्मा आहे, तो मी आहे. २१५. आतल्या बाजूने मीच यांच्या अंतःकरणात आहे. भूतांच्या बाहेरहि माझेच आवरण आहे. प्रारंभी व शेवटी मी आहे आणि मध्यंतरी देखील मीच आहे. २१६. ज्याप्रमाणे या मेघांना खाली, वर, आत, बाहेर सर्वत्र एक आकाशच आहे; आणि ऐक, ते मेघ आकाशातच उत्पन्न झालेले आहेत आणि ते राहतातहि आकाशातच. २१७. शेवटी ज्या वेळेला त्यांचा लय होतो, त्या वेळेला ते आकाशरूपच होऊन राहातात. त्याप्रमाणे प्राण्यांच्या उत्पत्तीला, राहाण्याला आणि नाशाला मीच आश्रय आहे. २१८. असे हे माझे अनेकत्व व व्यापकत्व

तरी जीवचि करूनि श्रवण । आइकोनि आइक ।। १९ ।। याहीवरी त्या विभूती । सांगणें ठेलें तुजप्रति । सांगेन म्हणितलें तुज प्रीती । त्या प्रधाना आइकें ।। २२० ।।

आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् । मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ।। २१ ।।

हे बोलोनि तो कृपावंतु । म्हणे विष्णु मी आदित्यांआंतु । रवी मी रश्मिवंतु । सुप्रभांमाजीं ।। २१ ।। मरुद्‌गणांचां वर्गीं । मरीचि म्हणे मी शार्ङ्गी । चंद्र मी गगनरंगीं । तारांमाजीं ।। २२ ।।

वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः । इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ।। २२ ।।

वेदांआंतु सामवेदु । तो मी म्हणे गोविंदु । देवांमाजीं मरुद्‌बंधु । महेंद्र तो मी ।। २३ ।। इंद्रियांआंतु अकरावें । मन तें मी हें जाणावें । भूतांमाजीं स्वभावें । चेतना ते मी ।। २४ ।।

रुद्राणां शंकरश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् । वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ।। २३ ।।

अशेषांही रुद्रांमाझारीं । शंकर जो मदनारी । तो मी येथ न धरीं । भ्रांति कांहीं ।। २५ ।। यक्षरक्षोगणांआंतु । शंभूचा सखा जो धनवंतु । तो कुबेरु मी हें अनंतु । म्हणता जाहला ।। २६ ।। मग आठांही वसूंमाझारीं । पावकु तो मी अवधारीं । शिखराथिलियां सर्वोपरी । मेरु तो मी ।। २७ ।।

पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् । सेनानीनामहं स्कंदः सरसामस्मि सागरः ।। २४ ।।
महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरम् । यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ।। २५ ।।

जो स्वर्गसिंहासना सावावो । सर्वज्ञते आदीचा ठावो । तो पुरोहितांमाजीं रावो । बृहस्पती मी ।। २८ ।। त्रिभुवनींचिया सेनापतीं- । आंत स्कंदु तो मी महामती । जो हरवीर्ये अग्निसंगती । कृत्तिकाआंतु जाहला ।। २९ ।। सकळिकां सरोवरांसी । माझारि समुद्र तो मी जळराशी । महर्षीआंतु तपोराशी । भृगु तो मी ।। २३० ।। अशेषांही वाचा- । आंतु नडनाच सत्याचा । तें अक्षर एक मी वैकुंठींचा । वेल्हाळु म्हणे ।। ३१ ।। समस्तांही यज्ञांचां पैकीं । जपयज्ञु तो मी ये लोकीं । जो कर्मत्यागें प्रणवादिकीं । निफजविजे ।। ३२ ।। नामजपयज्ञु तो परम । बाधूं न शके स्नानादि कर्म । नामें पावन धर्माधर्म । नाम परब्रह्म वेदार्थें ।। ३३ ।। स्थावरां गिरीवरांआंतु । पुण्यपुंज जो हिमवंतु । तो मी म्हणे कांतु । लक्ष्मीयेचा ।। ३४ ।।

तू विभूतियोगाने जाण. तर आता जीवच (अंतः-करण) कानरूप करून ऐकलेलेच ऐक. २१९. माझे व्यापक स्वरूप सांगितल्यावरहि तुला माझ्या विभूति कांही निराळ्या सांगावयाच्या राहिल्या आहेत काय ? परंतु तुला प्रेमाने सांगतो म्हणून म्हटले, तर आता तुला मुख्य मुख्य विभूति सांगतो, त्या ऐक. २२०.

(बारा) आदित्यांमध्ये मी विष्णु आहे. प्रकाशमान पदार्थांमध्ये मी किरणवान् रवि आहे, मरुद्गणांपैकी मरीचि मी आहे, नक्षत्रांमध्ये चंद्र मी आहे. २१.

हे बोलून तो कृपाळू श्रीकृष्ण म्हणाला, आदित्य नांवाच्या बारा देवतात विष्णु नांवाची देवता माझी विभूति आहे व चांगल्या तेजस्वी पदार्थांमध्ये किरणे असलेला सूर्य माझी विभूति आहे. २२१. मरुद्गणांच्या (एकूणपन्नास) प्रकारात मरीचि ही माझी विभूति आहे, असे शार्ङ्गधर श्रीकृष्ण म्हणाले, आकाशरूपी रंगणातील, नक्षत्रांमध्ये चंद्र ही माझी विभूति आहे. २२२.

वेदांमध्ये सामवेद मी आहे. देवांमध्ये इंद्र मी आहे. इंद्रियांमध्ये मन मी आहे आणि भूतांच्या ठिकाणी चेतना मी आहे. २२.

ऋग्वेदादि चार वेदांमध्ये सामवेद हा माझी विभूति आहे, असे गोविंद म्हणाला व देवांमध्ये मरुद्गणांचा भाऊ महेन्द्र तो मी आहे. २२३. इंद्रियांमध्ये अकरावे असणारे जे मन, ती माझी विभूति आहे, असे समज व सर्व प्राण्यांमध्ये स्वाभाविक असलेली जी चेतना ती माझी विभूति आहे. २२४.

(अकरा) रुद्रांमध्ये शंकर मी आहे, यक्षराक्षसांमध्ये कुबेर मी आहे, (आठ) वसूंमध्ये अग्नि मी आहे आणि पर्वतांमध्ये मेरु मी आहे. २३.

सगळ्या रुद्रांमध्ये कामाचा शत्रू जो शंकर, ती माझी विभूति आहे, याविषयी कांही शंका ठेवू नकोस. २२५. यक्षराक्षसांच्या समुदायांमध्ये शंकराचा परम मित्र असलेला जो कुबेर, ती माझी विभूति आहे, असे श्रीकृष्ण म्हणाला. २२६. मग आठ वसूंमध्ये जो अग्नि ती माझी विभूति आहे, असे समज. मोठाली शिखरे असलेल्या पर्वतांत सर्वांपेक्षा उंच असणारा जो मेरु पर्वत ती माझी विभूति आहे. २२७.

हे पार्था, पुरोहितांमध्ये मुख्य जो बृहस्पति, तो मी आहे असे जाण. सेनानायकांमध्ये कार्तिकेय मी आहे. जलाशयांमध्ये सागर मी आहे. २४. महर्षींमध्ये भृगु मी आहे, वाणीमध्ये एकाक्षर (ॐ) मी आहे, यज्ञांमध्ये जपयज्ञ मी आहे. स्थावर पदार्थांमध्ये हिमालय मी आहे. २५

जो स्वर्गाच्या राज्याला साह्य करणारा आहे आणि जो सर्वज्ञतेमध्ये अग्रगण्य आहे, असा जो कुलोपाध्यायांमध्ये श्रेष्ठ असलेला, बृहस्पति ती माझी विभूति आहे. २२८. हे बुद्धिमान् अर्जुना, शंकराच्या वीर्यापासून अग्नीच्या संगतीने कृत्तिकांच्या ठिकाणी उत्पन्न झालेला जो कार्तिकस्वामी तो त्रिभुवनातील सेनापतींमध्ये माझी विभूति आहे. २२९. सर्व जलाशयांमध्ये पाण्याचा मोठा साठा असणारा जो समुद्र, ती माझी विभूति आहे आणि महर्षींमध्ये तपाचा राशि जो भृगु, ती माझी विभूति आहे. २३०. सर्व वाणींमध्ये ज्या अक्षरात सत्याचा उत्कर्ष असतो, ते एक अक्षर (ॐ) मी आहे, असे वैकुंठप्रिय श्रीकृष्ण म्हणाले. २३१. या मृत्युलोकामध्ये कर्मांच्या त्यागात ॐकारदिकांच्या योगाने ज्यास उत्पन्न करतात, तो जपरूप यज्ञ, सर्व यज्ञांमध्ये माझी विभूति आहे. २३२. नामजपयज्ञ हा श्रेष्ठ आहे. यास स्नानादि कर्मे अडकवू शकत नाहीत. (स्नानादि कर्मांवाचून नाम घेतले तरी चालते). नामाने धर्म व अधर्म पवित्र होतात आणि वेदाच्या अर्थाने नाम हे परब्रह्म आहे. २३३. अचल असलेल्या मोठ्या पर्वतांत पुण्याचा केवळ राशि जो हिमालय, ती माझी विभूति असे लक्ष्मीचे पति म्हणाले. २३४.

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः । गंधर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥ २६ ॥
उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् । ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥ २७ ॥

कल्पद्रुम हन पारिजातु । गुणें चंदनुही वाड विख्यातु । तरि ययां वृक्षजातां आंतु । अश्वत्थु तो मी ॥ ३५ ॥ देवऋषी आंतु पांडवा । नारदु तो मी जाणावा । चित्ररथु मी गंधर्वा । सकळिकांमाजीं ॥ ३६ ॥ ययां अशेषांही सिद्धां- । माजीं कपिलाचार्यु मी प्रबुद्धा । तुरंगजातां प्रसिद्धां- । आंत उच्चैःश्रवा मी ॥ ३७ ॥ राजभूषण गजांआंतु । अर्जुना मी गा ऐरावतु । पयोराशी सुरमथितु । अमृतांशु तो मी ॥ ३८ ॥ ययां नरांमाजीं राजा । तो विभूतिविशेष माझा । जयातें सकळ लोक प्रजा । होऊनि सेविती ॥ ३९ ॥

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् । प्रजनश्चास्मि कंदर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥ २८ ॥
अनंतश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम् । पितृणामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहम् ॥ २९ ॥

पैं आघवेयां हातियेरां- । आंत वज्र तें मी धनुर्धरा । जें शतमखोत्तीर्ण- करा । आरूढोनि असे ॥ २४० ॥ धेनूंमध्यें कामधेनु । ते मी म्हणे विष्वक्सेनु । जन्मवितयांआंत मदनु । तो मी जाणें ॥ ४१ ॥ सर्पकुळाआंतु अधिष्ठाता । वासुकी गा मी कुंतीसुता । नागांमाजीं समस्तां । अनंतु तो मी ॥ ४२ ॥ अगा यादसां आंतु । जो पश्चिमप्रमदेचा कांतु । तो वरुण मी हें अनंतु । सांगत असे ॥ ४३ ॥ आणि पितृगणां समस्तां- । माजीं अर्यमा जो पितृदेवता । तो मी हें तत्त्वतां । बोलत आहे ॥ ४४ ॥ जगाचीं शुभाशुभें लिहिती । प्राणियांचिया मानसांचा झाडा घेती । मग केलियानुरूप होती । भोगनियम जे ॥ ४५ ॥ तयां नियमितयांमाजीं यमु । जो कर्मसाक्षी धर्मु । तो मी म्हणे रामु । रमापती ॥ ४६ ॥

प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् । मृगाणां च मृगेंद्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥ ३० ॥

अगा दैत्यांचियां कुळीं । प्रल्हादु तो मी न्याहाळीं । म्हणोनि दैत्य-भावादिमेळीं । लिंपेचिना ॥ ४७ ॥ पैं कळितयांमाजीं महाकाळु । तो मी म्हणे गोपाळु । श्वापदांआंतु शार्दुळु । तो मी जाण ॥ ४८ ॥ पक्षिजातीमाझारीं । गरुड तो मी अवधारीं । यालागीं जो पाठीवरी । वाहों शके मातें ॥ ४९ ॥

पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् । झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥ ३१ ॥

सर्व वृक्षांमध्ये पिंपळ वृक्ष, देवर्षींमध्ये नारद, गंधर्वांमध्ये चित्ररथ, सिद्धांमध्ये कपिल महामुनि (मी आहे.) २६. अश्वांमध्ये अमृतप्राप्त्यर्थ केलेल्या मंथनापासून उत्पन्न झालेला उच्चैःश्रवा मी आहे, गजेंद्रांमध्ये ऐरावत मी आहे आणि नरांमध्ये राजा मी आहे असे जाण. २७.

कल्पवृक्ष, पारिजातक वृक्ष आणि गुणांनी अतिशय प्रसिद्ध असलेला चंदन; हे जरी श्रेष्ठ वृक्ष आहेत, तरी या सर्व वृक्षांमध्ये जो पिंपळ ती माझी विभूति आहे. २३५. अर्जुना, देवऋषींमध्ये जो नारद, ती माझी विभूति आहे, असे समज आणि सर्व गंधर्वांमध्ये चित्ररथ नांवाचा गंधर्व माझी विभूति आहे. २३६. हे बुद्धिमान् अर्जुना, या संपूर्णहि सिद्धांमध्ये कपिलाचार्य ही माझी विभूति आहे. प्रसिद्ध असलेल्या सर्व घोड्यांमध्ये चौदा रत्नातील एक जो उच्चैःश्रवा नांवाचा घोडा ती माझी विभूति आहे. २३७. अर्जुना, राज्याचे भूषण असलेल्या हत्तींमध्ये जो ऐरावत, ती माझी विभूति आहे. तो देवांनी मंथन केलेल्या क्षीर-समुद्रातून अमृताबरोबर निघाला. २३८. ज्याला सर्व लोक आपण प्रजा होऊन करभार देतात, असा जो या सर्व मनुष्यांमध्ये राजा आहे, ती माझी महत्त्वाची विभूति आहे. २३९.

आयुधांमध्ये वज्र मी आहे, धेनूंमध्ये कामधेनु मी आहे, प्रजोत्पत्तीला कारण जो काम तो मी आहे, सर्पांमध्ये वासुकि मी आहे. २८. नागांमध्ये अनंत मी आहे, जलदेवतांमध्ये वरुण मी आहे, पितरांमध्ये अर्यमा मी आहे, नियमन करणारांमध्ये यम मी आहे. २९.

अर्जुना, सर्व हत्यारांमध्ये, जे शंभर यज्ञ करून पार पडलेल्या इंद्राच्या हातात असते, ते वज्र माझी विभूति आहे. २४०. सर्व गायींमध्ये स्वर्गातील कामधेनु ही माझी विभूति आहे, असे श्रीकृष्ण म्हणाले. जन्म देवविणाऱ्यांमध्ये काम तो मी आहे असे समज. २४१. सापांच्या कुळांमध्ये मुख्य असलेला जो वासुकि नांवाचा साप, तो अर्जुना माझी विभूति आहे; सर्व नागांमध्ये अनंत नांवाचा नाग, ती माझी विभूति आहे. २४२. अगा अर्जुना, जलचरांमध्ये पश्चिम दिशारूप तरुण स्त्रीचा स्वामी जो वरुण, तो मी आहे; असे अनंत सांगतात. २४३. आणि सर्व पितरांच्या समुदायांमध्ये अर्यमा नांवाची पितृदेवता आहे, ती माझी विभूति आहे, हे मी खरे खरे सांगत आहे. २४४. जगाची शुभाशुभे (पुण्यपापे) जे लिहितात, प्राण्यांच्या मनाचा जे झाडा घेतात, मग जशी कर्मे केली असतील, त्याला अनुरूप जे भोगाचे नियंते होतात, (कर्मानुरूप सुखदुःखांचा जे भोग देतात,) २४५. त्या निग्रहानुग्रह करणारांमध्ये सर्व कर्मांचा साक्षी जो यमधर्म तो मी आहे, असे लक्ष्मीपति आत्माराम म्हणाले. २४६.

आणि दैत्यांमध्ये प्रल्हाद मी आहे, हरण करणाऱ्यात काल मी आहे, पशूंमध्ये सिंह मी आहे, पक्ष्यांमध्ये गरुड मी आहे. ३०

अरे, राक्षसांच्या कुळांमध्ये जो प्रल्हाद आहे, ती माझी विभूति होय असे समज आणि म्हणूनच तो आसुरी स्वभावादिकांच्या संसर्गाने लिप्त झाला नाही. २४७. ग्रासणाऱ्यांमध्ये महाकाळ ती माझी विभूति आहे, असे श्रीकृष्ण म्हणाले आणि हिंस्र पशूंमध्ये जो सिंह ती माझी विभूति आहे असे समज. २४८. अर्जुना, ऐक. सर्व पक्ष्यांमध्ये गरुड ही माझी विभूति आहे आणि म्हणूनच तो आपल्या पाठीवर मला धारण करू शकतो. २४९.

वेगवान् वस्तूंमध्ये वायु मी आहे, शस्त्रधाऱ्यांमध्ये राम मी आहे, मत्स्यांमध्ये मकर मी आहे, नद्यात भागीरथी नदी मी आहे. ३१.

पृथ्वीचिया पैसारा- । माजीं घडी न लगतां धनुर्धरा । एकेंचि उड्डाणें सातांहि सागरां ! प्रदक्षिणा करी जो ॥ २५० ॥ तयां वहिलियां गतिमंतां- । आंत पवनु तो मी पांडुसुता । शस्त्रधरां समस्तां- । माजीं श्रीराम तो मी ॥ ५१ ॥ जेणें सांकडलिया धर्माचेनि कैवारें । आपणपयां धनुष्य करूनि दुसरें । विजयलक्ष्मीये एक मोहरें । केलें त्रेतीं ॥ ५२ ॥ पाठीं उभें ठाकूनि सुवेळीं । प्रतापलंकेश्वराचीं सिसाळीं । गगनीं उदो म्हणतया हस्तबळी । दिधलीं भूतां ॥ ५३ ॥ जेणें देवांचा मानु गिंवसिला । धर्मासि जीर्णोद्धारु केला । सूर्यवंशीं उदेला । सूर्य जो कां ॥ ५४ ॥ तो हतियेरुपरजितयांआंतु । रामचंद्र मी जानकीकांतु । मकर मी पुच्छवंतु । जळचरांमाजीं ॥ ५५ ॥ पैं समस्तांही वोघां- । मध्यें जे भगीरथें आणितां गंगा । जन्हूनें गिळिली मग जंघा । फाडूनि दिधली ॥ ५६ ॥ ते त्रिभुवनैकसरिता । जान्हवी मी पांडुसुता । जळप्रवाहां समस्तां- । माझारीं जाणें ॥ ५७ ॥ ऐसेनि वेगळालां सृष्टीपैकीं । विभूती नाम सुतां एकेकी । सगळेन जन्मसहस्रें अवलोकीं । अर्ध्या नव्हती ॥ ५८ ॥

सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन । अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥ ३२ ॥
अक्षराणामकारोऽस्मि द्वन्द्वः सामासिकस्य च । अहमेवाक्षयः कालो धाताहं विश्वतोमुखः ॥ ३३ ॥

जैसीं अवघींचि नक्षत्रें वेंचावीं । ऐसी चाड उपजेल जैं जीवीं । तैं गगनाची बांधावी । लोथ जेवीं ॥ ५९ ॥ कां पृथ्वीये परमाणूंचा उगाणा घ्यावा । तरि भूगोलुचि काखे सुवावा । तैसा विस्तारु माझा पहावा । तरि जाणावें मातें ॥ २६० ॥ जैसें शाखांसी फूल फळ । एकिहेळां वेटाळूं म्हणिजे सकळ । तरि उपडूनियां मूळ । जेवीं हातीं घेपे ॥ ६१ ॥ तेवीं माझे विभूतिविशेष । जरी जाणों पाहिजेती अशेष । तरी स्वरूप एक निर्दोष । जाणिजे माझें ॥ ६२ ॥ एऱ्हवीं वेगळालिया विभूती । कायिएक परिससी किती । म्हणोनि एकिहेळां महामती । सर्व मी जाण ॥ ६३ ॥ मी आघवियेचि सृष्टी । आदिमध्यांतीं किरीटी । ओतप्रोत पटीं । तंतु जेवीं ॥ ६४ ॥ ऐसिया व्यापका मातें जैं जाणावें । तैं विभूतिभेदें काय करावें । परि हे तुझी योग्यता नव्हे । म्हणोनि असो ॥ ६५ ॥ कां जे तुवां पुसिलिया विभूती । म्हणोनि तिया आईक सुभद्रापती । तरी आतां विद्यांमाजीं प्रस्तुती । अध्यात्मविद्या ते मी ॥ ६६ ॥ अगा बोलतयांचिया ठायीं । वादु तो मी

पृथ्वीच्या विस्तारामध्ये एक क्षण देखील न लावता अर्जुना, एका उडीसरशी पृथ्वीच्या विस्तारातील सातहि समुद्रांना जो प्रदक्षिणा करतो, २५०. (असे जे आहेत) त्या अत्यंत वेग असलेल्यांमध्ये जो वारा आहे, अर्जुना, तो माझी विभूति आहे. सर्व शस्त्रधाऱ्यांमध्ये जो श्रीराम, तो माझी विभूति आहे. २५१. ज्या रामचंद्राने संकटात पडलेल्या धर्माचा कैवार घेऊन, आपल्यास काय ते दुसरे धनुष्यच मदतीला घेऊन त्रेतायुगात विजयरूप लक्ष्मीस आपल्या एकाकडेच वळविले, २५२. नंतर ज्या रामचंद्राने सुवेळ पर्वताच्या माथ्यावर उभे राहून, प्रतापवान असा जो लंकेचा राजा रावण, त्याची मस्तके आकाशात 'उदो उदो' म्हणणारी जी पिशाचे त्यांचे हातांत बळी म्हणून दिली. २५३. ज्या रामचंद्राने देवांचा गेलेला मान शोधून काढला व धर्माचा जीर्णोद्धार केला, सूर्यवंशात जो प्रतिसूर्यच उदयास आला, २५४. असा जो जानकीनाथ रामचंद्र तो शस्त्र धारण करणाऱ्यांमध्ये माझी विभूति आहे. जलचरांमध्ये शेपूट असलेला मकर, ही माझी विभूति आहे. २५५. सर्वहि जलप्रवाहांमध्ये जी गंगा तिला भगीरथ आणीत असता मध्येच जन्हु नांवाच्या ऋषीने गिळली व नंतर भगीरथाच्याच प्रार्थनेवरून आपली मांडी फाडून परत त्याची त्यास मोकळी करून दिली अशी, २५६. तिन्ही लोकांत एकच असलेली जान्हवी नांवाची जी नदी, ती सर्व जलप्रवाहांमध्ये अर्जुना, माझी विभूति आहे असे समज. २५७. अशा प्रकाराने जगातील वेगवेगळ्या विभूतींची एक एक नांवे घेऊ लागले असता पूर्ण आयुष्य असलेल्या हजारो जन्मांमध्ये त्या अर्ध्या देखील सांगून व्हावयाच्या नाहीत, हे पक्के समज. २५८.

हे अर्जुना, सर्व सृष्ट वस्तूंचा आदि, अंत तसाच मध्य मी आहे. विद्यांमध्ये अध्यात्मविद्या मी आहे आणि वादविवाद करणारांचा वाद मी आहे. ३२. अक्षरांमध्ये अकार मी आहे आणि समासांमध्ये द्वंद्वसमास मी आहे. क्षयरहित काल मी आहे, सर्व जगाला उत्पन्न करणारा विश्वमुखी पुरुष मी आहे. ३३.

आकाशातील एकूणएक नक्षत्रे टिपून घ्यावीत, अशी ज्या वेळेला अंतःकरणात इच्छा उत्पन्न होईल, त्या वेळेला आकाशाचेच गाठोडे बांधणे ज्याप्रमाणे बरे; २५९. किंवा पृथ्वीच्या परमाणूंची मोजदाद करावी अशी जर इच्छा असेल, तर ही सर्व पृथ्वीच बगलेत घालावी, त्याप्रमाणे माझी व्याप्ति जर पाहावयाची असेल, तर माझेच ज्ञान करून घ्यावे. २६०. फांद्यांसकट फुले व फळे ही सर्व एका वेळेतच हस्तगत व्हावी, असे जर मनात असेल, तर जसे त्या झाडाचे एक मूळच उपटून हातात घेतले पाहिजे; २६१. त्याप्रमाणे माझ्या मुख्य मुख्य विभूति जर सर्वच जाणण्याची इच्छा असेल, तर एक माझेच दोषरहित स्वरूप जाणावे. २६२. एऱ्हवी वेगवेगळ्या विभूति तू किती ऐकणार ? म्हणून बुद्धिमान् अर्जुना, एकदाच समज की, हे सर्व मी आहे. २६३. ज्याप्रमाणे वस्त्रांमध्ये आडवे उभे एक सूतच भरलेले असते, त्याप्रमाणे या सर्व जगाच्या प्रारंभी, मध्ये आणि शेवटी अर्जुना, मीच सर्व भरलेला आहे. २६४. अशा सर्व व्यापक असलेल्या मला जाणले असता, मग वेगवेगळ्या विभूति सांगून काय करावयाच्या आहेत ? परंतु एवढी तुझी योग्यता नाही, म्हणून हे असू दे. २६५. किंवा ज्या अर्थी तू विभूति विचारल्यास त्या अर्थी अर्जुना, मी सांगत आहे, त्या तू ऐक. तर आता प्रस्तुत, सर्व विद्यांमध्ये जी अध्यात्मविद्या आहे, ती माझी विभूति आहे. २६६. अरे बाबा, सर्व शास्त्रांचे एकमत होऊन कधीच न संपणारा असा जो वक्त्यांमधील वादविवाद तो मी असे

पाहीं । जो सकलशास्त्रसंमतें कहीं । सरेचिना ।। ६७ ।। जो निर्वचूं जातां वाढे । आइकिलयां उत्प्रेक्षे सळु चढे । जयावरी बोलतयांचीं गोडें । बोलणीं होती ।। ६८ ।। ऐसा प्रतिपादनामाजीं वादु । तो मी म्हणे गोविंदु । अक्षरांआंतु विशदु । अकारु तो मी ।। ६९ ।। पैं गा समासांमाझारीं । द्वंद्व तो मी अवधारीं । मशकालागोनि ब्रह्मावेरीं । ग्रासिता तो मी ।। २७० ।। मेरुमंदरादिकी सर्वी । सहित पृथ्वीतें विरवी । जो एकार्णवातेंही जिरवी । जेथिंचा तेथें ।। ७१ ।। जो प्रळयतेजा देत मिठी । सगळिया पवनातें गिळी किरीटी । आकाश जयाचिया पोटीं । सामावलें ।। ७२ ।। ऐसा अपार जो काळु । तो मी म्हणे लक्ष्मीलीळु । मग पुढती सृष्टीचा मेळु । सृजिता तो मी ।। ७३ ।।

मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम् । कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ।। ३४ ।।

आणि सृजिलिया भूतांतें मीचि धरीं । सकळां जीवनही मीचि अवधारीं । शेखीं सर्वांतें या संहारीं । तेव्हां मृत्युही मीचि ।। ७४ ।। आतां स्त्रीगणांचां पैकीं । माझिया विभूती सात आणिकी । तिया ऐक कवतिकीं । सांगिजतील ।। ७५ ।। तरी नीच नवी जे कीर्ति । अर्जुना ते माझी मूर्ति । आणि औदार्येंसीं जे संपत्ती । तेही मीचि जाणें ।। ७६ ।। आणि ते गा मी वाचा । जे सुखासनीं न्यायाचां । आरूढोनि विवेकाचां । मार्गीं चाले ।। ७७ ।। देखिलेनि पदार्थें । जे आठवूनि दे मातें । ते स्मृतिही पैं एथें । त्रिशुद्धी मी ।। ७८ ।। पैं स्वहिता अनुजायिनी । मेधा ते गा मी इये जनीं । धृती मी त्रिभुवनीं । क्षमा ते मी ।। ७९ ।। एवं नारींमाझारीं । या सातही शक्ति मीचि अवधारीं । ऐसें संसारगजकेसरी । म्हणता जाहला ।। २८० ।।

बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छंदसामहम् । मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ।। ३५ ।।

वेदराशीचिया सामा- । आंत बृहत्साम जें प्रियोत्तमा । तें मी म्हणे रमा- । प्राणेश्वरु ।। ८१ ।। गायत्रीछंद जें म्हणिजे । तें सकळा छंदांमाजि माझें । स्वरूप हें जाणिजे । निभ्रांत तुवां ।। ८२ ।। मासांआंत मार्गशीरु । तो मी म्हणे शार्ङ्गधरु । ऋतूंमाजीं कुसुमाकरु । वसंतु तो मी ।। ८३ ।।

द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् । जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ।। ३६ ।।
वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पांडवानां धनंजयः । मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ।। ३७ ।।

छळितयां विंदाणा- । माजीं जूं तें मी विचक्षणा । म्हणोनि चोहटां चोरी परि कवणा । निवारूं न ये ।। ८४ ।। अगा अशेषांही तेजसां- । आंत तेज तें मी भरंवसा । विजयो मी कार्योद्देशां । सकळांमाजीं ।। ८५ ।। जेणें चोखाळत

समज. २६७. वादातील विषयाचा निश्चय करू लागले असता, जो वाद वाढतो व जो ऐकला असता तर्कास जोर येतो व ज्या तर्कावर बोलणारांची गोड भाषणे (मात्र) होतात, (पण निर्णय काहीच लागत नाही,) २६८. याप्रमाणे प्रतिपादनामध्ये जो वाद चालतो, ती माझी विभूति आहे, असे श्रीकृष्ण म्हणाले. सर्व अक्षरांमध्ये स्पष्ट असे 'अ' हे अक्षर ती माझी विभूति आहे. २६९. अर्जुना, सर्व समासांमध्ये द्वंद्व नांवाचा समास, ती माझी विभूति आहे. चिलटा-पासून ब्रह्मदेवापर्यंत सर्वांचा ग्रास करणारा जो काल, तो मी आहे. २७०. मेरु, मंदार इत्यादि सर्व पर्वतांसहित पृथ्वीला जो विरवितो, तो जलरूप झालेल्या जगालाहि जेथच्या तेथेच आटून टाकतो, २७१. जो प्रलयकाळच्या तेजाला ग्रासून, अर्जुना, संपूर्ण वाऱ्याला गिळून टाकतो आणि हे राहिलेले आकाश देखील ज्याच्या पोटात मावते; २७२. याप्रमाणे अमर्याद जो काळ, तो माझी विभूति आहे, असे लक्ष्मीशी लीला करणारा श्रीकृष्ण म्हणाला. मग यानंतर पुन्हा सृष्टीचा जमाव उत्पन्न करणारा जो (ब्रह्मदेव), ती माझी विभूति आहे. २७३.

सर्वांचा संहार करणारा मृत्यु मी आहे. (पुन्हा कल्पांती) उत्पत्ति पावणाऱ्या प्राण्यांना उत्पन्न कणारा मी आहे. स्त्रीलिंगवाचक वस्तूंमध्ये कीर्ति, संपत्ति, वाणी, स्मृति, बुद्धि, धृति आणि क्षमा (या सात) मी आहे. ३४.

आणि उत्पन्न झालेल्या, भूतांना धारण करणारा मीच आहे, ऐक. या सर्वांना जीवन मीच आहे. शेवटी ज्या वेळेला मी या सर्वांचा नाश करतो, त्या वेळेला मृत्युदेखील मीच आहे. २७४. आता आणखी माझ्या सात विभूति स्त्रीवर्गापैकी आहेत. त्याहि सहजच सांगितल्या जातील, तू ऐक. २७५. तरी नेहमी भरभराटीत असलेली जी कीर्ति, अर्जुना, ती माझी विभूति आहे आणि औदार्याची जोड असलेली जी संपत्ति ती देखील माझी विभूति आहे असे समज. २७६. आणि जी वाचा न्यायाच्या सुखासनावर बसून विवेकाच्या वाटेने चालते, ती वाचा मी आहे. २७७. कोणताहि पदार्थ पाहिल्याबरोबर जी माझी आठवण करून देते, अशी जी स्मृति, ती निश्चयेकरून येथे मी आहे. २७८. स्वहिताला अनुकूल अशी जी बुद्धि, ती या लोकांमध्ये मी आहे व त्रैलोक्यात धैर्य व क्षमा मी आहे. २७९. याप्रमाणे स्त्रीवर्गामध्ये या सातहि शक्ति मीच आहे असे समज; असे संसाररूपी हत्तीला मारणारा श्रीकृष्णरूपी सिंह म्हणाला. २८०.

तसेच (चौदा) सामांमध्ये बृहत्साम मी आहे, छंदांमध्ये गायत्रीछंद मी आहे, मासांमध्ये मार्गशीर्षमास मी आहे; ऋतूंमध्ये वसंत ऋतु मी आहे. ३५.

अत्यंत आवडत्या अर्जुना, वेदांमध्ये असलेल्या रथंतरादि सामांमध्ये बृहत्साम ही माझी विभूति आहे, असे लक्ष्मीचा पति श्रीकृष्ण म्हणाला. २८१. ज्यास गायत्री छंद असे म्हणतात, तो सर्व छंदांमध्ये माझे स्वरूप आहे, असे तू निःसंशय समज. २८२. सर्व महिन्यांमध्ये मार्गशीर्ष नांवाचा महिना, तो मी आहे, असे शार्ङ्गधर श्रीकृष्ण म्हणाले, सहा ऋतूंमध्ये पुष्पांची खाण जो वसंतऋतु तो मीच आहे. २८३.

छलन करणाऱ्या वस्तूंमध्ये द्यूत मी आहे, तेजस्वी पदार्थांमधील तेज मी आहे, सिद्धि मी आहे, उद्योग मी आहे, सात्त्विक वस्तूंमध्ये सत्त्व मी आहे. ३६. यादवांमध्ये श्रीकृष्ण मी आहे, पांडवांमध्ये धनंजय मी आहे, मुनींमध्ये व्यासमुनी मी आहे, कवींमध्ये शुक्राचार्य मी आहे. ३७.

हे चतुर अर्जुना, कपटकारक कारस्थानां-मध्ये जुगार, ती माझी विभूति आहे; म्हणून उघड उघड चव्हाट्यावर जरी चोरी होते, तरी कोणास निवारण करता येत नाही. २८४. अर्जुना, एकूण-एक तेजस्वी पदार्थांमध्ये असणारे जे तेज ते मी आहे, अशी खात्री असू दे. मी सर्व व्यवहारांतील उद्दिष्टांमध्ये विजय (हातात घेतलेल्या कामात येणारे यश) आहे. २८५. सर्व उद्योगांत ज्या

दिसे न्याय । तो व्यवसायांत व्यवसाय । माझेंचि स्वरूप हें राय । सुरांचा म्हणे ।। ८६ ।। सत्त्वाथिलियांआंतु । सत्त्व मी म्हणे अनंतु । यादवांमाजीं श्रीमंतु । तोचि तो मी ।। ८७ ।। जो देवकीवसुदेवास्तव जाहला । कुमारीसाठीं गोकुळीं गेला । तो मी प्राणासकट पियाला । पूतनेतें ।। ८८ ।। नुघडतां बाळपणाची फुली । जेणें मियां अदानवी सृष्टि केली । करीं गिरि धरूनि उमाणिली । महेंद्रमहिमा ।। ८९ ।। कालिंदीचें हृदयशल्य फेडिलें । जेणें मियां जळत गोकुळ राखिलें । वासरुवांसाठीं लाविलें । विरंचीस पिसें ।। २९० ।। प्रथमदशेचिये पहांटे- । माजीं कंसाऐशीं अचाटें । महाधेंडीं अवचटें । लीळाचि नासिलीं ।। ९१ ।। हें काय कितीएक सांगावें । तुवांही देखिलें ऐकिलें असे आघवें । तरि यादवांमाजीं जाणावें । हेंचि स्वरूप माझें ।। ९२ ।। आणि सोमवंशीं तुम्हां पांडवां - । माजीं अर्जुन तो मी जाणावा । म्हणोनि एकमेकांचिया प्रेमभावा । विघडु न पडे ।। ९३ ।। संन्यासी तुवां होऊनि जनीं । चोरूनि नेली माझी भगिनी । तर्‍ही विकल्पु नुपजे मनीं । मी तूं दोन्ही स्वरूप एक ।। ९४ ।। मुनींआंत व्यासदेवो । तो मी म्हणे यादवरावो । कवीश्वरांमाजीं धैर्या रावो । उशनाचार्य मी ।। ९५ ।।

दंडो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् । मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥ ३८ ॥

अगा दमितयांमाझारीं । अनिवार दंडु तो मी अवधारीं । जो मुंगियेलागोनि ब्रह्मावेरीं । नियमित पावे ।। ९६ ।। पैं सारासार निर्धारितयां । धर्मज्ञानाचा पक्षु धरितयां । सकळशास्त्रांमाजीं ययां । नीतिशास्त्र तें मी ।। ९७ ।। आघवियाचि गूढां- । आंतु मौन तें मी सुहाडा । म्हणोनि न बोलतयां पुढां । स्रष्टाही नेण होय ।। ९८ ।। अगा ज्ञानियांचां ठायीं । ज्ञान तें मी पाहीं । आतां असो हें ययां कांहीं । पार न देखों ।। ९९ ।।

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन । न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥ ३९ ॥
नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परंतप । एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥ ४० ॥

पैं पर्जन्याचिया धारां । वरी लेख करवेल धनुर्धरा । कां पृथ्वीचिया तृणांकुरां । होईल ठी ।। ३०० ।। पैं महोदधीचिया तरंगां । व्यवस्था धरूं नये जेवीं गा । तेवीं माझिया विशेषलिंगां । नाहीं मिती ।। १ ।। ऐशियाही सातपांच प्रधाना । विभूती सांगितलिया तुज अर्जुना । तो हा उद्देशु जो गा मना । आहाच गमला ।। २ ।। येरां विभूतिविस्तारांसि कांहीं । एथ सर्वथा लेख नाहीं । म्हणौनि परिससी तूं काई । आम्ही सांगों किती ।। ३ ।।

उद्योगाने शुद्ध न्याय दिसतो, (म्हणजे जो उद्योग नीतीला सोडून नाही) तो माझेच स्वरूप आहे, असे सर्व देवांचे राजे भगवान म्हणाले. २८६. सत्त्वगुणसंपन्नांमध्ये जे सत्त्व आहे, ते मी आहे, असे अनंत म्हणाला आणि यदुकाळातील पुरुषांमध्ये ऐश्वर्यवान जो कृष्ण, तोच तो मी आहे. २८७. जो देवकी- वसुदेवापासून जन्मास आलेला व जो योगमाया नांवाच्या यशोदेच्या मुलीच्या बदली गोकुळात गेलेला, त्या मी कृष्णाने पूतना राक्षसीचे तिच्या प्राणांसह शोषण केले. २८८. बाळपणाची दशा संपली नाही तोच, ज्या मी दैत्यरहित सृष्टि केली आणि करांगुलीवर गोवर्धन पर्वत धारण करून इंद्राचा थोरपणा मोजून टाकला. (म्हणजे इंद्राचा गर्व हरण केला.) २८९. यमुनेच्या हृदयात काट्याप्रमाणे सलणारा (जो कालिया नाग) त्याचा नाश केला. ज्या मी दावाग्निपासून जळत असलेल्या गोकुळाचे रक्षण केले, ब्रह्मदेवाने गाईवासरे व गोपाळ यांचे हरण केले असतांना (त्यांच्यासारखे दुसरे गोपाळ, गाई, वासरे वगैरे आपण बनून) ब्रह्मदेवास वेड लावले. २९०. बाल्यावस्थेच्या सुरुवातीलाच कंसासारखी अचाट मोठाली धेंडे अकस्मात् सहज नाहीशी केली. २९१. हे एक एक वेगवेगळे किती सांगणार ? हे सर्व तू देखील पाहिलेले व ऐकलेले आहेस, तर यादवांमध्ये हेच (कृष्ण) माझे स्वरूप आहे असे समज. २९२. आणि सोमवंशामधील तुम्हा पांडवांमध्ये जो तू अर्जुन, तो मी आहे. असे समज. म्हणून तुमच्या आमच्या परस्परांमधील स्नेहसंबंधामध्ये बिघाड येत नाही. २९३. या लोकांमध्ये तू संन्याशी होऊन माझी बहीण चोरून नेलीस, तरी माझ्या मनात काही विकल्प उत्पन्न झाला नाही कारण मी व तू दोघेहि एकरूपच आहोत. २९४. सर्व मुनींमध्ये जे व्यासदेव ती माझी विभूति आहे, असे यादवश्रेष्ठ श्रीकृष्ण म्हणाले व मोठमोठाल्या पारदर्शी लोकांमध्ये धैर्यवान शुक्राचार्य माझी विभूति आहे. २९५.

दमन करणारांचा (दमनाला साधनीभूत) दंड मी आहे, जयाची इच्छा करणारांचे नीतिशास्त्र मी आहे, (सर्व) गुह्य वस्तूंमध्ये मौन मी आहे, ज्ञानी माणसांचे ज्ञान मी आहे. ३८.

अर्जुना, नियमन करणाऱ्यांमध्ये जे मुंगीपासून ब्रह्मदेवापर्यंत सर्वांचे सारखे नियमन करते, ते अनिवार्य शासन ही माझी विभूति आहे असे समज. २९६. सारासार विचार करणाऱ्या व धर्माच्या ज्ञानाचा पक्ष धरणाऱ्या सगळ्या शास्त्रांमध्ये नीतिशास्त्र ते मी आहे. २९७. हे राजा अर्जुना, सर्व गुह्यांमध्ये मौन, ते मी आहे, म्हणून न बोलणारांपुढे ब्रह्मदेवहि अज्ञानी होतो. २९८. अर्जुना, ज्ञानवान पुरुषाच्या ठिकाणी असणारे जे ज्ञान, ती माझी विभूति आहे असे समज. आता हे राहू दे. या विभूतींचा काही अंतच दिसत नाही. २९९.

हे अर्जुना, या सर्व भूतांचे जे बीज ते मी आहे, स्थावरजंगम अशी कोणतीहि वस्तु नाही की, जी माझ्यावाचून (अस्तित्वात) असू शकेल. ३९. हे शत्रुतापना, माझ्या दिव्य विभूतींचा अंत नाही. हा विभूतींचा विस्तार तर मी केवळ संक्षेपार्थ सांगितला आहे. ४०.

अर्जुना, पावसाच्या धारांची गणना करता येईल काय ? अथवा पृथ्वीवर उगवणाऱ्या गवताचे अंकुर किती आहेत, याचा निश्चय करता येईल काय ? ३००. अर्जुना, महासागराच्या लाटांची गणति ज्याप्रमाणे ठेवता येणार नाही, त्याप्रमाणे माझ्या विशेष विभूतींना मोजमाप नाही. ३०१. माझ्या मुख्य विभूतींना पार नाही असे जरी आहे, तरी तुझ्या विचारण्यावरून आम्ही तुला पंच्याहत्तर मुख्य विभूति सांगितल्या पण हे आमचे जे थोडक्यात विभूति सांगणे ते अर्जुना, आमच्या मनाला वरवरचे वाटले. ३०२. बाकीच्या आमच्या विभूतिविस्ताराला येथे मुळीच कांही मर्यादा नाही, म्हणून आम्ही सांगणार किती व तू ऐकणार काय ? ३०३. याकरिता आम्ही

यालागीं एकिहेळां तुज । दाऊं आतां वर्म निज । सर्वभूतांकुरें बीज । विरूढत असे तें मी ॥ ४ ॥ म्हणोनि सानें थोर न म्हणावें । उंच नीच भाव सांडावे । एक मीचि ऐसें मानावें । वस्तुजातातें ॥ ५ ॥ तरी यावरी साधारण । आईक पां आणिकही खुण । तरी अर्जुना तें तूं जाण । विभूति माझी ॥ ६ ॥

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा । तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽशसंभवम् ॥ ४१ ॥

जेथ जेथ संपत्ति आणि दया । दोन्ही वसती आलिया असती ठाया । ते ते जाण धनंजया । विभूति माझी ॥ ७ ॥

अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन । विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥ ४२ ॥

अथवा एकलें एक बिंब गगनीं । तरी प्रभा फांके त्रिभुवनीं । तेवीं एकाकियाचि सकळ जनीं । आज्ञा पाळिजे ॥ ८ ॥ तयांतें एकलें झणी म्हण । ते निर्धन या भाषा नेण । काय कामधेनूसवें सर्व साहान । चालत असे ॥ ९ ॥ तियेतें जें जेधवां जो मागे । तें ते एकसरेंचि प्रसवों लागे । तेवीं विश्वविभव तया अंगें । होऊनि आहाति ॥ ३१० ॥ तयातें वोळखावया हेचि संज्ञा । जे जगें नमस्कारिजे आज्ञा । ऐसें आथि ते जाण प्राज्ञा । अवतार माझे ॥ ११ ॥ आतां सामान्य विशेष । हें जाणणें एथ महादोष । कां जे मीचि एक अशेष । विश्व आहे म्हणोनि ॥ १२ ॥ तरी आतां साधारण आणि चांगु । ऐसा कैसेनि पां कल्पावा विभागु । वायां आपुलियेचि मती वंगु । भेदाचा लावावा ॥ १३ ॥ एऱ्हवीं तरी तूप कासया घुसळावें । अमृत कां रांधूनि अर्धें करावें । हा गां वायूसि काय डावें । उजवें अंग आहे ॥ १४ ॥ पैं सूर्यबिंबासि पोट पाठीं । पाहतां नासेल आपुली दिठी । तेवीं माझां स्वरूपीं गोठी । सामान्यविशेषाची नाहीं ॥ १५ ॥ आणि सिनाना विभूती । मज अपारातें मविसील किती । म्हणोनि किंबहुना सुभद्रापती । असो हें जाणणें ॥ १६ ॥ आतां पैं माझेनि एकें अंशें । हें जग व्यापिलें असे । यालागीं भेदु सांडूनि सरिसें । साम्यें भज ॥ १७ ॥ ऐसें विबुधवनवसंतें । तेणें विरक्तांचेनि एकांतें । बोलिलें जेथ श्रीमंतें । श्रीकृष्णदेवें ॥ १८ ॥ तेथ अर्जुन म्हणे स्वामी । येतुलें हें राभस्य बोलिलेती तुम्हीं । जे भेदु एक आणि आम्हीं । सांडावा एकीं ॥ १९ ॥ हां हो सूर्य म्हणे काय जगातें । अंधारें दवडा कां परौतें । केवीं धसाळ म्हणो देवा तूंतें । तरी अधिक हा बोलु ॥ ३२० ॥ तुझें नांवचि एक कोण्ही वेळे । जयांचिये मुखासि कां काना मिळे ।

आपले वर्म आता तुला एकदम सांगतो, ते असे की, सर्व प्राणिरूप अंकुराने वाढणारे जे बीज ते मी आहे. ३०४. एवढ्याकरिता लहानमोठे अशी निवड करू नये. अधिक उणी योग्यतेची कल्पना सोडून द्यावी व जेवढ्या म्हणून वस्तु आहेत, त्या मीच एक आहे असे समजावे. ३०५. अर्जुना, यापेक्षाहि सर्वसामान्य आणखी खूण आहे, ती ऐक. त्यावरून ती माझी विभूति आहे असे तू समज. ३०६.

जी जी वस्तु वैभवाने, संपत्तीने अथवा उदारतेने युक्त असेल ती ती माझ्या तेजाच्या अंशापासून उत्पन्न झाली आहे असे जाण. ४१.

अर्जुना, ज्या ज्या (पुरुषाच्या) ठिकाणी ऐश्वर्य आणि दया ही दोन्ही राहावयास आलेली असतील, तो तो पुरुष माझी विभूति आहे असे समज. ३०७.

अथवा हे अर्जुना, हे (प्रत्येक वस्तूचे) वेगवेगळे ज्ञान तुला काय करावयाचे ? (कारण असा तू मला कोठवर जाणशील ? तर थोडक्यात सांगतो) मी आपल्या एकाच अंशाने हे सर्व विश्व व्यापून राहिलो आहे. ४२.

अथवा सूर्यबिंब जसे आकाशात एकटे एकच असते, पण त्याचा प्रकाश त्रैलोक्यात पसरतो, त्याप्रमाणे या एका पुरुषाची आज्ञा सर्व लोक मानतात. ३०८. त्या पुरुषांना तू कदाचित् एकटे असे म्हणशील, तर असे म्हणू नकोस. ते निर्धन आहेत, असे समजू नकोस. (जरी त्यांच्याजवळ साधने प्रत्यक्ष दिसली नाहीत, तरी ती त्यांच्या अंगभूत आहेतच.) कामधेनूबरोबर सर्व सामग्री चालत असते की काय ? ३०९. तिच्याजवळ जो जे जेव्हां मागेल ते ती एकदम प्रसवू लागते. त्याप्रमाणे विश्वातील ऐश्वर्ये त्यांच्या अंगभूत होऊन राहातात. ३१०. त्यांना ओळखावयाची खूण हीच की, त्यांची आज्ञा जगाला शिरसावंद्य असते. बुद्धिवान् अर्जुना, असे जे आहेत, ते माझे अवतार समज. ३११. आता हे संपूर्ण विश्व मीच आहे, म्हणून या विश्वात एक साधारण व एक मुख्य अशी निवड करणे म्हणजे मोठे पाप आहे. ३१२. तर आता एक साधारण व एक चांगला असा भेद कसा कल्पावा ? आपल्याच बुद्धीने माझ्या ठिकाणी भेदाचा कलंक व्यर्थ कां लावावा ? ३१३. नाही तर तूप कशाला घुसळावयाचे ? अमृताला शिजवून काय म्हणून अर्धे करावयाचे ? बाबा अर्जुना, वाऱ्याला उजवे व डावे असे वेगवेगळे अंग आहे काय ? ३१४. सूर्यबिंबाला पोटपाठ आहे का, म्हणून पाहावयास गेले तर आपल्याच दृष्टीचा बिघाड होईल; त्याप्रमाणे माझ्या स्वरूपाच्या ठिकाणी सामान्य विशेषाची नुसती गोष्टहि नाही. ३१५. आणि निरनिराळ्या विभूतींद्वारा अमर्याद जो मी, त्या मला किती मोजशील ? यास्तव अर्जुना, फार बोलून काय करावयाचे आहे ? हा विभूति जाणण्याचा प्रकार राहू दे. ३१६. माझ्या एकाच अंशाने हे सर्व जग व्यापलेले आहे; याकरिता आता भेदभावना टाकून ऐक्य दृष्टीने मला सर्व ठिकाणी सारखे भज. ३१७. ज्ञानीपुरुषरूपी वनाचा वसंत व वैराग्यशील पुरुषांचे एकनिष्ठेचे ठिकाण, असे जे श्रीमंत श्रीकृष्णदेव, ते याप्रमाणे बोलले. ३१८. तेव्हा अर्जुन म्हणाला, महाराज, भेद हा एक वेगळा असून त्यास टाकणारे आम्ही एक वेगळे असे आपण अविचाराने बोललात. ३१९. सूर्य काय लोकांना असे म्हणतो की, मला यावयाचे आहे, म्हणून तुम्ही अंधाराला बाजूला सारा. (सूर्यापुढे जसा अंधार नाही तसा तुमच्या स्वरूपापुढे भेद नाही, असे असून तुम्ही 'भेद टाक' म्हणून अविचाराने सांगता.) पण तुम्हाला दांडगे कसे म्हणावे ? कारण तो अधिक प्रसंग होतो. ३२०. कोणत्याहि वेळी तुझे नांवच ज्यांच्या मुखात येईल, अथवा कानावर पडेल त्यांच्या अंतःकरणाला भेद खरोखर टाकून

तयांचिया हृदयातें सांडूनि पळे । भेदु जी साच ।। २१ ।। तो तूं परब्रह्मचि असकें । मज दैवें दिधलासि हस्तोदकें । तरी आतां भेदु कायसा कें । देखावा कवणें ।। २२ ।। जी चंद्रबिंबाचां गाभारां । रिगालियावरीही उबारा । परि राणेपणें शार्ङ्गधरा । बोला हें तुम्ही ।। २३ ।। तेथ सावियाचि परितोषोनि देवें । अर्जुनातें आलिंगिलें जीवें । मग म्हणे तुवां न कोपावें । आमुचिया बोला ।। २४ ।। आम्हीं तुज भेदाचिया वाहाणीं । सांगितली जे विभूतींची कहाणी । ते अभेदें काय अंतःकरणीं । मानिली कीं न मने ।। २५ ।। हेंचि पहावयालागीं । नावेक बोलिलों बाहेरिसवडिया भंगीं । तंव विभुती तुज चांगी । आलिया बोधा ।। २६ ।। येथ अर्जुन म्हणे देवें । हें आपुलें आपण जाणावें । परि देखतसें विश्व आघवें । तुवां भरलें ।। २७ ।। पैं राया तो पांडुसुतु । ऐसिये प्रतीतीसि जाहला वरैतु । या संजयाचिया बोला निवांतु । धृतराष्ट्र राहे ।। २८ ।। कीं संजयो दुखवलेनि अंतःकरणें । म्हणतसे नवल नव्हे दैव दवडणें । हा जीवें धाडसा आहे मी म्हणे । तंव आंतुही आंधळा ।। २९ ।। परि असो हे तो अर्जुनु । स्वहिताचा वाढवितसे मानु । कीं याहीवरी तया आनु । धिंवसा उपनला ।। ३३० ।। म्हणे हेचि हृदयाआंतुली प्रतीती । बाहेरी अवतरो कां डोळ्यांप्रती । इये आर्तीचां पाउलीं मती । उठती जाहली ।। ३१ ।। मियां इहींच दोहीं डोळां । झोंबावें विश्वरूपा सकळा । एवढी हांव तो दैवाआगळा । म्हणऊनि करी ।। ३२ ।। आजि तो कल्पतरूची शाखा । म्हणोनि वांझोळें न लगती देखा । जें जें येईल तयाचिया मुखा । तें तें साच करीतसे येरु ।। ३३ ।। जो प्रल्हादाचिया बोला । विषाहीसकट आपण जाहला । तो सद्गुरु असे जोडला । किरीटीसी ।। ३४ ।। म्हणोनि विश्वरूप पुसावयालागीं । पार्थ रिगता होईल कवणें भंगीं । तें सांगेन पुढिलिये प्रसंगीं । ज्ञानदेव म्हणे निवृत्तीचा ।। ३३५ ।।

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विभूतियोगो नाम दशमोध्यायः ।। १० ।।
(श्लोक ४२, ओंव्या ३३५)
।। श्रीसच्चिदानंदार्पणमस्तु ।।

पळतो. ३२१. असा जो तू पूर्ण परब्रह्म, तो मला माझ्या दैवाने हातावर उदक सोडून दान दिल्याप्रमाणे प्राप्त झाला आहेस; तर आता भेद हा कसला, कोठे व कोणी पाहावयाचा आहे ? ३२२. अहो महाराज, चंद्रबिंबाच्या मध्यभागात प्रवेश केल्यावरहि 'उकडते' असे जर कोणी म्हटले, तर ते शोभेल काय ? परंतु हे श्रीकृष्णा, आपण आपल्या मोठेपणात असे बोलत आहात. ३२३. त्या वेळी देवाने सहजच अतिशय संतुष्ट होऊन अर्जुनाला मनापासून आलिंगन दिले आणि मग म्हटले अर्जुना, आमच्या बोलण्याबद्दल रागावू नकोस. ३२४. आम्ही भेदाच्या मार्गाने जी तुला विभूतींची कथा सांगितली, ती अभेदभावाने तुझ्या मनाला पटली की नाही, ३२५. हेच पाहाण्याकरिता आम्ही क्षणभर बाह्यदृष्टीच्या रीतीने बोलून पाहिले, तो आम्हास असे आढळले की, आम्ही सांगितलेल्या विभूति तुला चांगल्या समजल्या. ३२६. यावर अर्जुन देवाला म्हणाला, मला तुम्ही सांगितलेल्या विभूति समजल्या की नाही, हे तुमचे तुम्ही समजा. पण माझा अनुभव जर म्हणाल, तर असा आहे की, हे सर्व विश्व तुमच्याच स्वरूपाने भरलेले आहे. ३२७. संजय म्हणाला, धृतराष्ट्रा, त्या अर्जुनाने अशाप्रकारच्या अनुभवाला माळ घातली. त्या संजयाच्या बोलण्यावर धृतराष्ट्र स्वस्थ राहिला. ३२८. संजय हा अंतःकरणात वाईट वाटून (मनात) म्हणाला, असले भाग्य आले असता ते दवडणे हे आश्चर्य नाही काय ? हा धृतराष्ट्र अंतःकरणाने समजदार आहे, असे मला वाटत होते. पण (त्यास मी अर्जुनाच्या बोधाची थोरवी सांगत असता हा अगदी स्तब्ध व उदासीन आहे यावरून) मला असे वाटते की, हा धृतराष्ट्र, जसा चर्मचक्षूंनी आंधळा आहे तसा अंतःकरणातहि ज्ञानचक्षूंनी आंधळा आहे. ३२९. (ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात,) पण हे संजयाचे बोलणे राहू द्या. तो अर्जुन आपल्या हिताचे प्रमाण वाढवीत आहे (कशावरून ?) तर हा विभूतींचा अनुभव त्याला मिळाल्यावर सुद्धा त्याला दुसरी एक अचाट इच्छा उत्पन्न झाली. ३३०. अर्जुन आपल्याशी असे म्हणावयास लागला की, हा (सर्व विश्वात एक भगवंताचे स्वरूप व्याप्त आहे) माझ्या अंतः-करणातील अनुभव माझ्या बाह्य दृष्टीला दिसावा, अशा इच्छेच्या प्रवृत्तीने माझ्या बुद्धीने उचल घेतली. ३३१. मी याच दोन डोळ्यांनी सर्व विश्वरूप पाहावे एवढी मोठी इच्छा तो दैवाने थोर म्हणून करीत होता. ३३२. आज अर्जुन कल्प-तरूची फांदी आहे, म्हणून त्या फांदीला वांझ फुले येणार नाहीत, असे समजा. जे जे अर्जुन म्हणेल ते ते श्रीकृष्ण परमात्मा खरे करीत आहे. ३३३. प्रल्हादाने (माझा नारायण सर्व पदार्थांत व्याप्त आहे असे हिरण्यकश्यपूस) सांगितल्याकारणाने जो विषाहि सकट सर्व पदार्थ आपण झाला, असा जो श्रीकृष्ण परमात्मा तो अर्जुनाला सद्गुरु लाभला होता. ३३४. म्हणून मला विश्वरूप दाखवा, हे श्रीकृष्णास विचारावयास अर्जुन कोणत्या पद्धतीने सरसावेल, ते मी पुढल्या प्रसंगी सांगेन, असे निवृत्तिनाथांचे शिष्य ज्ञानदेव म्हणतात. ३३५.

